

สตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมือง เชื้อน ผู้หญิง และ  
ภูมิเวศป่าบุงป่าทาม ในลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง  
Feminist Political Ecology, Dams,  
Women and Wetland Ecology  
(Pa Bung Pa Taam) in the Middle Part  
of the Mun River

พงษ์เทพ บุญกล้า<sup>\*</sup>

Phongthep Bunkla

นักวิจัยอิสระ

Independent Researcher

วรรณภา วงษ์พินิจ<sup>\*\*</sup>

Wannapa Wongpinij

นักวิจัยอิสระ

Independent Researcher

กนกวรรณ มะโนรมย์<sup>\*\*\*</sup>

Kanokwan Manorom

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

Faculty of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University

Received: 1st June 2021

Revised: 16th June 2021

Accepted: 17th June 2021

<sup>1</sup> ข้อมูลในบทความมาจากโครงการวิจัยแผนการชดเชยการสูญเสียรายได้จากการประกอบอาชีพและการใช้ประโยชน์จากป่าบุงป่าทาม กรณีเขื่อนราษีไศล, สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี โดยมีรองศาสตราจารย์ ดร.กนกวรรณ มะโนรมย์ เป็นหัวหน้าทีมวิจัยด้านสังคม

<sup>\*</sup> สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรภูมิภาคลุ่มน้ำโขงศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

<sup>\*\*</sup> สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรภูมิภาคลุ่มน้ำโขงศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

<sup>\*\*\*</sup> อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

## **Abstract**

This paper aims to analyse relationships between women and their wetland ecological systems (Pa Bung Pa Taam) located in the middle part of the Mun River in Si Sa Ket, Surin and Roi Et Provinces through the lens of Feminist Political Ecology. Presented data was collected through qualitative research techniques including in-depth interviews, focus group discussions, non-participatory observation and related documents. The paper reveals that women have dynamically different relationships with wetland ecological systems. However, since the Rasi Salai dam was completed in 1993, relationships between women and their wetland ecological systems have noticeably changed. The dam has deepened the water and largely flooded most wetlands that women have previously used for their livelihoods. Women have less time to access their wetlands than they ever have. The dam has become an oppressive machine as it excludes and dispossesses women's access to their resources. Women have participated in social movements to negotiate with the government to protect their entitlement to the Pa Bung Pa Taam ecological system.

**Keywords:** Women, Pa Bung Pa Taam ecological system, Feminist Political Ecology

## บทคัดย่อ

บทความนี้วิเคราะห์ความเชื่อมโยงระหว่างผู้หญิงกับภูมินิเวศป่าบุ่งป่าทามแห่งลุ่มน้ำมูลตอนกลางในจังหวัดศรีสะเกษ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด โดยใช้แนวคิดสตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมืองและวิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ สัมภาษณ์แบบเจาะลึก สทนากลุ่มย่อย และการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม รวมทั้งรวบรวมข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้อง บทความเผยให้เห็นว่า กลุ่มผู้หญิงสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบย่อยแบบต่างๆ ของภูมินิเวศป่าบุ่งป่าทามในลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลางอย่างเป็นพลวัต แต่ภายหลังเขื่อนราษีไศลสร้างแล้วเสร็จในปี 2536 ทำให้ระดับน้ำในแม่น้ำมูลเปลี่ยนแปลง มีความลึกและกว้างขึ้น ส่งผลให้ผู้หญิงไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ในภูมินิเวศป่าบุ่งป่าทามได้เหมือนเดิม เขื่อนกลายเป็นเครื่องมือกดทับกีดกัน พรากสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรของผู้หญิง ผลกระทบดังกล่าว ทำให้กลุ่มผู้หญิงเข้าร่วมเคลื่อนไหวทางสังคมต่อรองกับรัฐเพื่อเรียกร้องสิทธิการดำรงชีพและรักษาระบบนิเวศป่าบุ่งป่าทามไว้

**คำสำคัญ** ผู้หญิง ภูมินิเวศป่าบุ่งป่าทาม และ สตรีนิเวศวิทยาการเมือง

## บทนำ

คณะทำงานของผู้เขียนลงพื้นที่ภาคสนามวิจัยแผนการชดเชยการสูญเสียรายได้จากการประกอบอาชีพและการใช้ประโยชน์จากป่าบุงป่าทาม กรณีเขื่อนราชิไซล ดำเนินการโดยสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี เพื่อนำเสนอประเด็นเกี่ยวกับผู้หญิงและระบบภูมินิเวศป่าบุงป่าทาม หรือพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetlands) แห่งลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลางบริเวณจังหวัดศรีสะเกษ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด บทความนี้ชี้ให้เห็นว่า “เขื่อนราชิไซล” โครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐได้สร้างผลกระทบต่อผู้หญิงและระบบภูมินิเวศป่าบุงป่าทามในลุ่มแม่น้ำมูลอย่างเป็นพลวัต การศึกษาครั้งนี้ได้ใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพเพื่อรวบรวมข้อมูลและทำความเข้าใจประเด็นต่างๆ ทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองของผู้หญิง โดยทำความเข้าใจประเด็นปัญหาผ่านแนวคิดสตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมือง (Feminist Political Ecology)

การศึกษาของ กนกวรรณ มะโนรัมย์ และ พงษ์เทพ บุญกล้า (2564) จากการสำรวจด้วยแบบสอบถามจำนวน 884 ครัวเรือน และครัวเรือนที่ไม่ได้รับผลกระทบจังหวัดศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด และสุรินทร์ โดยการเลือกประชากรผู้ให้ข้อมูลใช้การสุ่มตัวอย่างแบบง่าย ที่มีประชากรผู้ตอบแบบสอบถามมากกว่าร้อยละ 60 พบว่า เขื่อนราชิไซลเป็นต้นเหตุให้เกิดการลดลงของพื้นที่บุงป่าทามในฐานะพื้นที่ทำมาหากิน ทั้งทำนา เลี้ยงสัตว์ เก็บหาของป่า สัตว์น้ำ และประมงพื้นบ้าน ส่งผลต่อความยากลำบากในการดำรงชีพ คนในชุมชนขาดทรัพยากรบุงป่าทามในฐานะทุนด้านทรัพยากรธรรมชาติเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารและรายได้ แม้ว่าประชากรในพื้นที่ทั้งพื้นที่ได้รับผลกระทบจะมีความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิต เพราะสามารถเข้าถึงทุนทางกายภาพและเครื่องอำนวยความสะดวกได้มากขึ้น ได้แก่ ถนนลาดยาง ไฟฟ้า น้ำประปา น้ำบาดาล รถจักรยานยนต์ ส้วม สถานพยาบาล โทรศัพท์มือถือ เครื่องใช้ไฟฟ้าฟ้ำ (เช่น ตู้เย็น โทรทัศน์ เตารีด) และ แหล่งเงินกู้ต่างๆ แต่ชาวบ้านประสบความยากลำบากในการสร้างรายได้เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตเนื่องจากฐานทรัพยากรถูกทำลาย

นอกจากนี้ยังพบว่า มีกลุ่มผู้หญิง เด็ก คนชรา และกลุ่มไร้ที่ดินทำกิน ซึ่งเข้าใช้ประโยชน์ในพื้นที่ทามได้ลำบากมากขึ้นทั้งในพื้นที่ได้รับผลกระทบโดยตรง มากถึงร้อยละ 96.0 เนื่องจากผู้หญิงคือผู้หาอาหารจากทรัพยากรในฐานะแม่บ้านที่ต้องทำอาหารให้สมาชิกในครัวเรือน ผู้หญิงเข้าถึงทรัพยากรบุงป่าทามที่เหลือได้ยากลำบากมากขึ้น มีอันตราย ใช้เวลาและเงินมากขึ้นในการเข้าถึงแหล่งทำกิน เช่น การหามันแข่ง ในเกาะ หรือพื้นที่น้ำท่วมไม่ถึง

ที่ยังเหลือจากน้ำท่วม ซึ่งต้องจ้างเรือเข้าไปส่ง หรืออันตรายจากความรกของพื้นที่ เพราะมีสัตว์จำพวกงูเหลือมอาศัยมากขึ้น นอกจากนี้พบว่า กลุ่มคนจำนวน 131 ครัวเรือนจากการสำรวจ 884 ครัวเรือนไม่มีที่ดินมาตั้งแต่แรกแล้ว ก่อนมีเขื่อนราษีไศล พวกเขาพึ่งพาทรัพยากรป่าทามมากที่สุดกว่ากลุ่มที่มีนาในพื้นที่ทามหรือทุ่ง หรือมีที่นาทั้งในทาม ทุ่ง และโนน ดังนั้น การมีเขื่อนราษีไศลสร้างผลกระทบให้กับกลุ่มที่ไม่มีที่นามากกว่ากลุ่มอื่นๆ

ผู้หญิงระบุว่า อาชีพที่สูญหายไปแทบจะสิ้นเชิง คือ อาชีพการทำเกลือขาย จากเดิมก่อนมีเขื่อนราษีไศล พบว่ามีบ่อเกลือกระจายในพื้นที่มากกว่า 150 แห่ง ปัจจุบันเหลือไม่ถึง 5 แห่ง การสูญหายไปของแหล่งต้มเกลือมาจากดินเกลือถูกน้ำท่วมทั้งหมด ส่วนที่ยังเหลืออยู่เพียงเล็กน้อยนั้นก็ไม่ได้หมายความว่ามีความสามารถผลิตได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากการทำอ่างเก็บน้ำและคันคูดินทำให้ชาวบ้านที่ยังคงทำเกลือเข้าถึงแหล่งดินที่จะนำมาต้มเกลือได้ลำบากมากขึ้น ต้องเดินทางไกลมากขึ้น คาดว่าอนาคต การผลิตเกลือทามจะสูญหายไปมากที่สุด นอกจากนี้ ยังได้เล่าถึงอาชีพการเลี้ยงควายและวัวในพื้นที่ทามกำลังลดลงไปเรื่อยๆ เนื่องจากพื้นที่เลี้ยงในทามมีจำกัดเนื่องมาจากน้ำท่วม โดยเฉพาะในเขตภูมินิเวศทามรอยต่อทามและโคก ภูมินิเวศนาทาม ภูมินิเวศป่าทาม และภูมินิเวศทามทุ่งป่าทามในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง สร้างความยากลำบากแก่ผู้หญิงในการเข้าไปขุดหาหมันแซงในฐานะมันพื้นถิ่นเฉพาะในพื้นที่ที่ให้ผลตอบแทนสูงและสร้างรายได้ให้กับผู้หญิงได้สูญหายไปจำนวนมากจากน้ำท่วมพื้นที่ของเขื่อนราษีไศล

ดังนั้น บทความนี้จึงพยายามนำเสนอข้อมูลที่ทันสมัยที่สุดเกี่ยวกับเรื่องราวของผู้หญิงในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนราษีไศลที่มีพื้นที่ชุ่มน้ำ หรือที่ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าบุงป่าทาม” ยังดำรงอยู่จนปัจจุบันโดยการใช้แนวคิดสตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมืองในการวิเคราะห์ บทความนี้แบ่งเนื้อหาการอธิบายออกเป็น 5 ส่วน ได้แก่ 1) แนวคิดสตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมือง (Feminist Political Ecology) 2) การเข้าถึงข้อมูล 3) บริบทภูมินิเวศป่าบุงป่าทามและเขื่อนราษีไศล 4) ผู้หญิงและภูมินิเวศป่าบุงป่าทาม และ 5) อภิปรายและสรุป ดังนี้

## แนวคิดสตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมือง (Feminist Political Ecology)

แนวคิดสตรีนิยมเริ่มขึ้นในช่วงแรกด้วยเป้าหมายทางการเมือง เน้นขบวนการเคลื่อนไหวของผู้หญิง เพื่อทำความเข้าใจประเด็นผู้หญิงกับการตกเป็นชายขอบ ที่ถูกกีดกันในพื้นที่ทางสังคม สตรีนิยมได้รับการยอมรับในวงวิชาการสังคมศาสตร์และการเมืองทั่วไป

และเป็นที่ยกอ้างถึงในวาระต่างๆ ที่มีการพูดถึงประเด็นความไม่เท่าเทียม (Beasley, 1999 อ้างถึงใน ออรอนงค์ โฆษิตพิพัฒน์, 2562) กลุ่มนี้มองว่า มายาคติทางเพศเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการแก้ปัญหาความรุนแรงและการถูกเลือกปฏิบัติ (ธนศ ยูคันทวนิชชัย, 2561)

ขณะที่ แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง เป็นแนวคิดที่ถกเถียงถึงความเชื่อมโยงของสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในประเทศโลกที่สาม เป็นความขัดแย้งเรื่องสิ่งแวดล้อมที่สัมพันธ์กับชนชั้น Byant (1992) ได้ชี้ให้เห็นว่า นิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology) เป็นเรื่องของความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มต่างๆ ที่มีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับระบบการเมือง ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ โดยแนวคิดนี้มองไปที่โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันในสังคม ส่งผลกระทบถึงการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากรที่ไม่เป็นธรรมและละเลยความสำคัญของประชาชนในระดับล่าง Robbins (2012) กล่าวว่า ความแตกต่างทางเพศของผู้หญิงกับผู้ชายเป็นข้อกำหนดทางร่างกายและไม่มีผลหรือมีผลเพียงเล็กน้อยต่อการเข้าถึงทรัพยากรทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การสร้างข้อกำหนดว่าเพศใดควรเข้าถึงหรือควรจัดการทรัพยากรได้มากกว่าใคร เป็นเพียงความพยายามทางวัฒนธรรมและสังคมกำหนดให้เกิดขึ้นเท่านั้น ดังนั้น แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองจึงมีความเกี่ยวข้องในมิติความเป็นเพศสภาพ ความเท่าเทียมในการเข้าถึง การจัดการ และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในมิติต่าง ๆ

นอกจากนั้น ราณี หัสสรังสี (2561: 4-5) ได้ชี้ให้เห็นว่า สาระสำคัญ 3 ด้านของแนวคิดสตรีนิยมในมุมมองของนิเวศวิทยาการเมือง ได้แก่ ด้านแรก มองว่าผู้หญิงและผู้ชายมีความรู้และการจัดการสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน โดยมีการแบ่งความรู้ออกเป็น 2 แบบ คือ ความรู้ด้านวิทยาศาสตร์และความรู้ท้องถิ่นที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งความรู้ท้องถิ่นที่ใช้ในชีวิตประจำวันนั้นได้ให้น้ำหนักไปที่ผู้หญิงว่า ผู้หญิงมีความรู้ส่วนนี้มากกว่าผู้ชาย เนื่องจากเป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและการใช้ชีวิตประจำวันอยู่แล้ว ด้านที่สอง มองว่าผู้หญิงและผู้ชายมีสิทธิและหน้าที่ด้านสิ่งแวดล้อมที่ไม่เสมอภาคกัน กล่าวคือ ผู้หญิงได้สิทธิครอบครองและเข้าถึงทรัพยากรตามจารีตประเพณี ในขณะที่ผู้ชายมักได้สิทธิครอบครองและควบคุมทรัพยากรตามกฎหมาย และด้านที่สาม ในขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมไทย มักปรากฏภาพของผู้หญิงเป็นผู้นำในขบวนการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อม ในขณะที่ผู้ชายมีบทบาทค่อนข้างน้อยในการเคลื่อนไหวขบวนการด้านสิ่งแวดล้อม

อีกทั้ง การอธิบายปรากฏการณ์ตามแนวคิดสตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมือง ทำให้เห็นความสัมพันธ์ซับซ้อนระหว่างเพศสภาพกับสิ่งแวดล้อม เช่น กลุ่มชาติพันธุ์ม้งและเข้าในจังหวัดหล่าวกาย ประเทศเวียดนาม มีความเชื่อว่าที่ดินเป็นของผู้ชาย เมื่อออกเรือน

ผู้ชายจะมีสิทธิ์ในการได้ครอบครองมรดกที่ดิน มีเพียงผู้ชายที่เป็นหัวหน้าครอบครัวเท่านั้น ที่ถูกยอมรับอย่างเป็นทางการจากหนังสือการครอบครองที่ดิน ผู้หญิงหรือภรรยาที่มีสิทธิ์ เพียงเป็นเจ้าของข้าวที่อยู่บนผืนดิน และถูกสอนว่าที่ดินเป็นดินแดนของพ่อหรือสามีเท่านั้น (Christine Bonnin & Sarah Turner , 2014 อ้างถึงใน วรรณภา วงษ์พินิจ, 2561) ขณะที่ Ria Fitriana and Natasha Stacey (2012 อ้างถึงใน วรรณภา วงษ์พินิจ, 2561) ชี้ให้เห็นว่า ส่วนใหญ่ผู้หญิงเป็นเพียงภรรยาอยู่บ้าน ทำอาหาร ทำความสะอาด แต่ในแง่การลงทุน ผู้หญิงเป็นผู้จัดหาแรงงาน หาเรือ และทำหน้าที่เป็นลูกค้าท้องถิ่น แปรรูปสัตว์น้ำสร้างรายได้ให้ครอบครัว การประมงของผู้หญิงขึ้นอยู่กับฤดูกาลและภูมิศาสตร์

อย่างไรก็ดี กนกวรรณ มะโนรัมย์ (2560) ศึกษาผู้หญิงลาวในพื้นที่ลุ่มน้ำเซบั้งไฟ ความเป็นชนพื้นเมือง การทับซ้อนของพหุอัตลักษณ์ ภูมิศาสตร์อารมณ์และผลกระทบจากเขื่อนน้ำเทิน 2 ซ้ำๆ การทับซ้อนกันของพหุอัตลักษณ์ของผู้หญิงกลุ่มต่างๆ ทั้งลาวลุ่มและชาวบรูในพื้นที่ลุ่มน้ำเซบั้งไฟที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนน้ำเทิน 2 แม้แต่ภายในกลุ่มเดียวกัน ต่างได้รับผลประโยชน์และผลกระทบจากเขื่อนแตกต่างกัน นอกจากนั้น ยังได้วิเคราะห์มิติของผลกระทบด้านอารมณ์ความรู้สึกของผู้หญิงที่มีต่อเขื่อนน้ำเทิน 2 พบว่าผู้หญิงส่วนใหญ่มีความรู้สึกทุกข์ มากกว่าความสุข ความอึดอัดใจต่อเขื่อนนี้ โดยแสดงออกทางคำพูดและผ่านชีวิตประจำวันที่แสดงออกของความรู้สึกแตกต่างกัน

ขณะที่ นิเวศและเพศภาวะ กับเสียงที่เงียบหายในสตรีนิยมและขบวนการสิ่งแวดล้อมไทยของ ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2552) วิเคราะห์สิ่งที่ขาดหายไปในช่วงการสตรีนิยมและสิ่งแวดล้อมไทย อันได้แก่ มิติด้านนิเวศและเพศภาวะ ชี้ให้เห็นถึงวัฒนธรรมเชิงสถาบันและความรู้วิทยาศาสตร์ที่มีอคติทางเพศ ตลอดจนเงื่อนไขทางชนชั้น ที่มีผลต่อการกดทับ บดบัง และปิดกั้นการมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างเพศภาวะและสิ่งแวดล้อม ในช่วงการทั้งสอง และนำไปสู่การแยกขั้วระหว่างมิติทั้งสองในช่วงการทางสังคมว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและสตรีนิยม ปิ่นแก้ว เสนอว่าสภาพการณ์ดังกล่าวเกิดจากการแยกขั้วระหว่างปริมาณพลที่สำคัญอย่างน้อยสองปริมาณพลด้วยกัน คือ ระหว่างธรรมชาติบริสุทธิ์กับธรรมชาติเพื่อการดำรงชีพ และระหว่างพื้นที่สาธารณะกับพื้นที่ในบ้าน การแยกขั้วดังกล่าวเปิดโอกาสให้กับอำนาจปิตาธิปไตยเข้าเบียดขับอำนาจของผู้หญิง และกำหนดความหมายของสิ่งที่เรียกว่าธรรมชาติ ในขณะที่เดียวกันการต่อสู้ของผู้หญิงเพื่อปกป้องรักษาธรรมชาติอันเป็นแหล่งการดำรงชีพของตนและครอบครัวก็ดำเนินไปโดยลำพัง ปราศจากการสนับสนุนทั้งจากขบวนการสิ่งแวดล้อมและขบวนการสตรีนิยม

กล่าวโดยสรุป สตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมือง เน้นขบวนการเคลื่อนไหวของผู้หญิง เพื่อทำความเข้าใจผู้หญิงกับการตกเป็นชายขอบหรือถูกกีดกันในพื้นที่ทางสังคม เป็นความขัดแย้งเรื่องสิ่งแวดล้อมที่สัมพันธ์กับชนชั้นและความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีความเกี่ยวข้องกับเพศภาวะ ความเท่าเทียม การเข้าถึง การจัดการ และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร มองว่าผู้หญิงและผู้ชายมีความรู้และการจัดการสิ่งแวดล้อมแตกต่างกัน หรือแม้แต่ผู้หญิงด้วยกันต่างได้รับผลประโยชน์และผลกระทบแตกต่างกัน ผู้หญิงมีความรู้สึกทุกข์มากกว่าสุขและอัดอั้นตันใจซึ่งแสดงออกทางคำพูดหรือชีวิตประจำวัน ขณะที่วัฒนธรรมเชิงสถาบันและความรู้วิทยาศาสตร์มีอคติทางเพศภาวะ และเงื่อนไขทางชนชั้นมีผลต่อการกดทับ บดบัง และปิดกั้นการมองมิติความสัมพันธ์ระหว่างเพศภาวะกับสิ่งแวดล้อม เปิดโอกาสให้อำนาจปิตาธิปไตยเข้าเบียดขับอำนาจของผู้หญิง และผู้หญิงต้องต่อสู้เพื่อปกป้องทรัพยากรของตนและครอบครัวโดยลำพัง ปราศจากการสนับสนุนทั้งจากขบวนการสิ่งแวดล้อมและขบวนการสตรีนิยม

## การเข้าถึงข้อมูล

ข้อมูลในบทความนี้มาจากการลงพื้นที่ภาคสนามด้านสังคมศาสตร์ ครอบคลุมพื้นที่ภูมินิเวศป่าบุ่งป่าทามใน 3 จังหวัด ได้แก่ ศรีสะเกษ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด 9 อำเภอ 196 หมู่บ้าน คณะทำงานของผู้เขียนใช้วิธีเก็บข้อมูลภาคสนาม 3 วิธี ได้แก่ 1) การสัมภาษณ์ข้อมูลแบบเจาะลึก ผู้หญิง 7 คน มีทั้งผู้หญิงแกนนำในขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาชน<sup>1</sup> ผู้หญิงปราชญ์ชาวบ้าน (เฒ่าจ๋าและร่างเทียม/ร่างทรง) และผู้หญิงชาวบ้านทั่วไป 2) การสนทนากลุ่มย่อย จำนวน 5 ครั้งๆ ละ 5-10 คน รวมผู้หญิงทั้งสิ้นจำนวน 42 คน มาจากภูมินิเวศป่าบุ่งป่าทาม คือ ภูมินิเวศทามรอยต่อทามและโคก 8 คน ภูมินิเวศนาทาม 9 คน ภูมินิเวศบุ่งทาม 10 คน ภูมินิเวศทามทุ่งป่าทาม 5 คน และภูมินิเวศทามปากห้วย 10 คน และ 3) การสังเกตการณ์ เพื่อทำความเข้าใจ ฟังเสียง สัมผัสอารมณ์ ความรู้สึก และประสบการณ์ต่างๆ ของผู้หญิงสัมพันธ์กับภูมินิเวศป่าบุ่งป่าทาม และแม่น้ำมูล จำนวน 13 คน ซึ่งมีทั้งผู้หญิงที่มีฐานะดี ปานกลาง และยากจนที่ประกอบ

<sup>1</sup> แกนนำในขบวนการเคลื่อนไหวของภาคประชาชนในพื้นที่ 3 จังหวัดมีอย่างน้อย 9 กลุ่ม ประกอบด้วย สมัชชาเกษตรกรภาคอีสาน (สกอ.), สมัชชาลุ่มน้ำมูล (สลม.), กลุ่มพัฒนาราชินีเสล, กลุ่มสมาพันธ์เกษตรกรแม่ภูม่นันยีน กลุ่มสมัชชาคนจน (สคจ.), กลุ่มชานาน 2,000, กลุ่มเกษตรกรฝ่ายราชินีเสล, สมาพันธ์เกษตรกรอีสาน, กลุ่มอิสระ, และปราชญ์ชาวบ้านด้านต่างๆ เป็นต้น



กิจกรรมต่าง ๆ ในภูมิภาคปาบุงป่าทาม จำนวน 13 คน ได้แก่ ผู้หญิงชุดมันแซง ผู้หญิง  
ทอผ้า ผู้หญิงต้มเกลือ ผู้หญิงทำนาทาม ผู้หญิงหาปลา ผู้หญิงเลี้ยงวัว/ควาย ผู้หญิงทำโคก  
หนองนา และผู้หญิงนักวิจัยไต้หวัน

นอกจากนั้น ได้พบทวนเอกสารงานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความวิชาการ และ  
ข้อมูลจากแหล่งสืบค้นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพลวัตเขื่อนราชีไศล ภูมิภาคปาบุงป่าทาม กลุ่ม  
แม่น้ำมูล และสตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมือง จะเห็นว่าการเก็บข้อมูลภาคสนามในบทความ  
นี้ได้ใช้การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสนทนากลุ่มย่อย การสังเกตการณ์ และข้อมูลทาง  
วิชาการ ซึ่งรวมผู้หญิงในบทความนี้ทั้งสิ้น 62 คน จากภูมิภาคปาบุงป่าทามและแม่น้ำมูล  
ในจังหวัดศรีสะเกษ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด ทำให้ได้ข้อมูลที่หลากหลายและลุ่มลึก ดังนั้น ใน  
บทความนี้จึงไม่ได้นำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับผู้ชาย

### บริบทภูมิภาคปาบุงป่าทามและเขื่อนราชีไศล

“ปาบุงป่าทาม” เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความหลากหลายทางทรัพยากร ที่ดิน แม่น้ำ  
และป่าไม้อุดม-สมบูรณ์ ผู้หญิงพึ่งพิงทรัพยากรในการยังชีพและสร้างรายได้เรื่อยมา เช่น  
เกษตรกรรม ประมง ปศุสัตว์ อีกทั้งเป็นศูนย์รวมกิจกรรมและความสัมพันธ์ทางสังคม  
วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ เศรษฐกิจ และการเมือง ฯลฯ ผู้หญิงเรียกปาบุงป่าทาม  
สั้นๆ ว่า “บุง” “ทาม” “บุงทาม” หรือ “ป่าทาม” ภูมิภาคปาบุงป่าทามมีความสลับซับซ้อน  
ขอบเขตตลอดลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ขณะที่ผู้หญิงเปรียบภูมิภาคปาบุงป่าทามว่าเป็น  
“ห้องครัว” “ตู้กับข้าว” “ซูเปอร์มาร์เก็ต” “ห้างสรรพสินค้า” ที่ใช้ประโยชน์ได้แบบ  
“บุฟเฟ่” (สนทนากลุ่มย่อย, วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2563) สอดคล้องกับ ผา กองธรรม  
(2563) กล่าวว่า “แต่ก่อนที่ปาบุงป่าทามเป็นแหล่งทรัพยากรมีความหลากหลาย อุดม  
สมบูรณ์ เปรียบเสมือนซูเปอร์มาร์เก็ตของชาวบ้าน แต่สภาพเปลี่ยนแปลงและหลง  
เหลืออยู่เพียงริมฝั่งแม่น้ำผู้หญิงใช้ประโยชน์ไม่ได้” (สัมภาษณ์, วันที่ 3 มีนาคม 2563)

นอกจากนั้น ความหลากหลายในภูมิภาคปาบุงป่าทามก่อกำเนิดอัตลักษณ์และ  
ตำแหน่งแห่งที่ของผู้คนหลากหลายชนชาติพันธุ์ อาทิ เขมร ลาว กูย/กวย/ส่วย ญ้อ  
กุกลา และจีน ฯลฯ ซึ่ง เกสร ทองศรี (2562) กล่าวว่า “ผู้เฒ่าเล่าให้ฟังว่าสมัยก่อนมีคน  
อาศัยอยู่แถวนี้หลายกลุ่ม มีทั้งคนญ้อ คนส่วย คนลาว คนเขมร และคนจีน” (สัมภาษณ์,  
วันที่ 25 ตุลาคม 2563) ทองพรรณ บุญปก (2562) กล่าวว่า “คนที่อาศัยอยู่บริเวณนี้ได้  
นิยามตนเองว่าเป็นคนทาม” (สัมภาษณ์, 30 พฤศจิกายน 2562) ทำนอง กมลเลิศ (2562)

กล่าวว่า “คนทามใช้ทรัพยากรจากป่าบุงป่าทามเป็นหลักและแต่งงานผสมผสานวัฒนธรรมกันข้ามแม่น้ำมูลไปมา” (สัมภาษณ์, วันที่ 13 มกราคม 2563)

ขณะที่ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2552) จัดระบบและอธิบายความหมายเกี่ยวกับภูมินิเวศป่าบุงป่าทามให้บุคคลทั่วไปสามารถเข้าใจ โดยแบ่งออกเป็น 5 ระบบย่อย ได้แก่ 1) ภูมินิเวศทามรอยต่อทามและโคก 2) ภูมินิเวศนาทาม 3) ภูมินิเวศบุงทาม 4) ภูมินิเวศทามทุ่งป่าทาม และ 5) ภูมินิเวศทามปากห้วย ซึ่งการลงภาคสนามในบทความนี้ได้เติมเต็มความเข้าใจภูมินิเวศป่าบุงป่าทาม พบว่า ภูมินิเวศรอยต่อทามและโคก คือ พื้นที่รอยต่อระหว่าง “ป่าทาม” กับ “โคก” หรือ “โนน” มีพันธุ์ไม้พื้นถิ่นหลากหลาย ภูมินิเวศนาทาม คือ พื้นที่ใช้สำหรับการทำนาข้าวหรือเรียกว่า “นาทาม” แหล่งรวมแร่ธาตุตะกอนดินที่กระแสน้ำพัดทับถมช่วงฤดูน้ำหลากพบทั่วไปครอบคลุมลุ่มแม่น้ำมูล 3) ภูมินิเวศบุงทาม คือ พื้นที่ลุ่มต้ำน้ำท่วมก่อนพื้นที่อื่นและท่วมเป็นเวลานาน 4) ภูมินิเวศทามทุ่งป่าทาม คือ พื้นที่มีพันธุ์ไม้พุ่มรกทึบเดินด้วยเท้าเข้าถึงลำบากกว่าภูมินิเวศอื่นๆ อุดมสมบูรณ์ด้วยพันธุ์พืชท้องถิ่นชนิดต่างๆ และ 5) ภูมินิเวศทามปากห้วย คือ พื้นที่ป่าบุงป่าทามที่ตั้งอยู่บริเวณปากห้วยและลำน้ำสาขาไหลสลับกัน มีความหลากหลายและอุดมสมบูรณ์พบบริเวณปากห้วยทับทัน ขณะที่ผู้หญิงใช้ประโยชน์จากภูมินิเวศป่าบุงป่าทามระบบย่อยต่างๆ อย่างยาวนานเป็นพลวัต เช่น เก็บผัก สมุนไพร ผลไม้ป่า เห็ด ชูดมันแขง ตัดฟืน เผาถ่าน หาสัตว์ป่า เช่น กบ เขียด เต่า ปูนา แมง แมลง ฯลฯ และเลี้ยงวัว/ควาย เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ภูมินิเวศป่าบุงป่าทามเริ่มเปลี่ยนแปลงหลังจากสร้างเขื่อนราษีไศล ภายใต้โครงการโขง-ชี-มูล เพื่อพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ในภาคอีสาน ตัวเขื่อนเป็นคอนกรีตสูง 9 เมตร ปิดและเปิดด้วยบานประตูเหล็ก 7 บาน ทำการกักเก็บน้ำครั้งแรกในเดือนตุลาคม เมื่อปี 2536 ขณะนั้นอยู่ภายใต้การดูแลของกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม และปัจจุบันถ่ายโอนไปที่กรมชลประทาน หลังจากสร้างและปิดประตูเขื่อนราษีไศลเริ่มส่งผลให้ปริมาณน้ำในแม่น้ำมูลเพิ่มสูงและท่วมขังเป็นวงกว้าง น้ำไหลเข้าท่วมพื้นที่ภูมินิเวศป่าบุงป่าทามซึ่งแต่เดิมเคยเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ประมง ปศุสัตว์ หรือต้มเกลือ ฯลฯ เหลือเฉพาะที่โนนสูงบางแห่งเท่านั้น ระบบนิเวศป่าบุงป่าทามเปลี่ยนสภาพกลายเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่และได้รับความเสียหายจากน้ำขังตลอดเวลา (วรรณภา วงษ์พินิจ, 2561: 43-44)

นอกจากนั้น วรรณภา วงษ์พินิจ (2561) ศึกษาเพศสถานะกับพลวัตความรู้  
ประมงในแม่น้ำมูล กล่าวถึงพลวัตประมงพื้นบ้านและเขื่อนราษีไศลผ่านเครื่องมือประมง  
โดยแบ่งออกเป็น 4 ยุค ได้แก่ 1) ยุคมองปานและวิถีประมงแบบยั้งซีฟ (พ.ศ.2500-2515)  
ยุคที่ชาวประมงทั้งผู้หญิงและผู้ชายใช้เครื่องมือประมงพื้นบ้านในการหาปลา ผู้ชายนิยม  
ใช้ “มองปาน” เพราะขนาดใหญ่เหมาะกับร่างกายของผู้ชาย และผู้หญิงใช้เครื่องมือขนาด  
เล็กดักจับสัตว์น้ำริมฝั่ง เช่น สวีง สุ่ม และเบ็ด 2) ยุคมองเอ็นและวิถีการประมงพึ่งพา  
ตลาด (พ.ศ. 2515-2535) ยุคนี้ชาวประมงเริ่มหาซื้ออุปกรณ์จากตลาดได้ง่ายขึ้น ผู้ชาย  
นิยมใช้ “มองเอ็น” ในระบบนิเวศน้ำลึกและผู้หญิงยังคงใช้เครื่องมือประมงชนิดเดิมใน  
ภูมิณิเวศน้ำตื้น 3) ยุคแพสะดุ้ง (พ.ศ.2535-2550) ภูมิณิเวศเริ่มเปลี่ยนแปลงเนื่องจาก  
มีการปิดประตูเขื่อนราษีไศลในปี 2536 ชาวประมงผู้ชายปรับเปลี่ยนไปใช้ “แพสะดุ้ง”  
และเครื่องมือประมงแบบใหม่ที่เหมาะกับน้ำลึก น้ำไหลเชี่ยว หรือน้ำท่วมวงกว้าง ขณะที่  
ผู้หญิงยังคงลงไปหาปลาในน้ำลึกได้แต่ผู้หญิงไปไม่ได้เหมือนยุคก่อนหน้า ในยุคนี้ผู้หญิง  
ส่วนใหญ่จึงมีบทบาทเป็นคนทำอาหาร แปรรูปปลา และคนขายปลาที่ผู้ชายหาได้ และ 4)  
ยุคมองซิ่ง (พ.ศ.2550-ปัจจุบัน) ยุคที่ภูมิณิเวศได้รับผลกระทบหนักขึ้น ผู้ชายปรับตัวไป  
ใช้เครื่องมือประมงขนาดใหญ่คือ “มองซิ่ง” ขณะที่ผู้หญิงไม่สามารถไปหาปลาได้ลำพัง  
อีกต่อไป แต่ยังคงพบเห็นผู้หญิงบางคนออกไปหาปลากับผู้ชายบริเวณน้ำลึก (ดังตาราง  
ที่ 1)

ตารางที่ 1 : พลวัตความเปลี่ยนแปลงของชุมชนและการสร้างเขื่อนราชิไซลผ่านเครื่องมือ ประมง

ยุค	คำอธิบาย (สังเขป)	ภูมิเนเวศป่าบุง ป่าทาม	ผู้หญิง
<p>ยุคมองปาน และ วิถีประมง แบบยังชีพ (พ.ศ.2500-2515)</p>	<p>“มองปาน” คือ เครื่องมือ ประมงที่ทำมาจากใยปอ เป็นพืชที่ชาวบ้านนิยมปลูก ไว้ เป็นวัตถุบิสำคัญในการ ทำเป็นตาข่าย ชาวประมง ยุคนี้จะประดิษฐ์เครื่องมือ ประมงใช้เอง ส่วนใหญ่ ผู้ชายใช้เครื่องมือนี้เป็นหลัก เพราะต้องใช้แรงและความ แข็งแรง การใช้เครื่องมือ ประมงจะต้องออกเรือไปจับ ปลาในแม่น้ำมูล</p>	<p>ระบบนิเวศอุดมสมบูรณ์ และมีความหลากหลาย สลับซับซ้อน เช่น กุด ฮอม หนอง บุ่ง วัง เวิน ทาม โนน โคน ฯลฯ เป็น ลักษณะเฉพาะที่สูงต่ำ แตกต่างกัน ซึ่งมีผลต่อ การประมงพื้นบ้านที่ หลากหลาย เช่น ล่อ ล่า ดัก จับ เพื่อการยังชีพ และบริโภคในครัวเรือน</p>	<p>ผู้หญิงจะทำการ ประมงโดยใช้เครื่อง มือประมงพื้นบ้าน ขนาดเล็กริมฝั่ง เช่น สวิง สุ่ม เบ็ด จับ สัตว์น้ำขนาดเล็ก เช่น กุ้ง หอย ปลา เพื่อนำไปประกอบ อาหารในครัวเรือน</p>
<p>ยุคมองเอน และ วิถีการประมง พึ่งพาดลาด (พ.ศ.2515-2535)</p>	<p>“มองเอน” เป็นตาข่ายดัก ปลาที่ทำจากเชือกไนลอน หาซื้อตามตลาด การใช้งาน มองเอนมีความสะดวกกว่า มองปานเพราะเบา/เมื่อแช่ อยู่ในน้ำจะหนักกว่ามอง เอน สามารถเลือกขนาด ความกว้างของตาข่ายได้ ตามความพอใจและไม่ต้อง เสียเวลานั่งถักด้วยตนเอง เครื่องมือชนิดนี้เหมาะกับ ผู้ชายมากกว่าผู้หญิง</p>	<p>ภูมิเนเวศป่าบุงป่าทามมี ความอุดมสมบูรณ์ การ ไหลและการขึ้นลงของ น้ำเป็นไปตามธรรมชาติ ฤดูน้ำแดงหรือน้ำหลาก น้ำขึ้นสูง ฤดูแล้งน้ำลด ชาวประมงจะเลือก ใช้เครื่องมือชนิดอื่นๆ ตามความเหมาะสม ของระดับน้ำและภูมิ เนเวศที่เปลี่ยนแปลงไป ตามฤดูกาล</p>	<p>ผู้หญิงยังใช้เครื่อง มือประมงประเภท เดิมและทำการจับ สัตว์น้ำในพื้นที่น้ำ ตื้นเพื่อการยังชีพ</p>

ยุค	คำอธิบาย (สังเขป)	ภูมิเนเวศป่าบุงป่าทาม	ผู้หญิง
ยุคแพสะดุง (พ.ศ. 2535-2550)	“แพสะดุง” คือ เครื่องมือประมงชนิดหนึ่งที่ใช้ในการจับปลา ยุคนี้ชาวประมงปรับตัวด้านต่างๆ เช่น ความรู้ เครื่องช่วย กฎเกณฑ์ ในการหาปลาเนื่องจากระบบเนเวศเปลี่ยนแปลงไปหลังจากการสร้างเขื่อนราชสีไศลที่เริ่มกักเก็บน้ำเมื่อปี พ.ศ.2536	ระดับและปริมาณน้ำสูงขึ้น ชาวประมงเริ่มปรับเปลี่ยนเครื่องมือหลังความเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลจากการสร้างเขื่อนราชสีไศล เช่น สร้างและใช้เครื่องมือประมงที่ใหญ่ขึ้นเพื่อใช้จับปลาในน้ำลึกและภูมิเนเวศที่เปลี่ยนแปลงไป	หลังจากผู้ชายจับปลาไม่ได้ ผู้หญิงมีหน้าที่ทำอาหารแปรรูปปลา หรือนำปลาไปขาย เนื่องจากผู้หญิงไม่สามารถทำการประมงได้ ผู้หญิงจึงลำบากและต้องปรับตัวด้านการดำรงชีพ ซึ่งยุคนี้ผู้หญิงส่วนใหญ่ไม่ได้หาปลา
ยุคมองซิ่ง (พ.ศ. 2550-ปัจจุบัน)	“มองซิ่ง” เป็นเครื่องมือประมงสมัยใหม่ที่สามารถใช้ได้ใต้น้ำลึกและกว้างขึ้น ชาวประมงปรับเปลี่ยนเครื่องมือเพื่อให้เข้ากับระบบเนเวศแบบใหม่ที่เปลี่ยนแปลงหนักขึ้นหลังจากสร้างเขื่อนราชสีไศล	แม่น้ำมูลและภูมิเนเวศป่าบุงป่าทามกลายเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่กว้าง ลึก ไหลเชี่ยวบางฤดูกาล เป็นลักษณะระบบเนเวศน้ำลึก	ผู้หญิง ทำ การ ประ มง ร่ว ม กับ ผู้ชายในพื้นที่แม่น้ำที่ใหญ กว้าง และ ลึกมากขึ้น ผู้หญิงต้องพึ่งพาแรงงานของผู้ชายเป็นหลัก

จากตารางที่ 1 จะเห็นว่า ก่อนการสร้างเขื่อนผู้หญิงและผู้ชายเข้าใช้ประโยชน์ด้านประมงพื้นบ้านในภูมิภาคป่าบุงป่าทามที่มีลักษณะสลับซับซ้อน ขณะที่ผู้ชายใช้เครื่องมือประมงน้ำลึกขนาดใหญ่ ผู้หญิงจะใช้เครื่องมือขนาดเล็กริมฝั่งบริเวณน้ำตื้น แต่หลังจากการสร้างเขื่อนรายีไฮลเริ่มดำเนินการและปิดประตูกักเก็บน้ำส่งผลให้ระดับน้ำสูง ลึก ไหลเชี่ยว และกว้างขึ้น สถานการณ์ดังกล่าวจึงส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของผู้หญิงกับพื้นที่ทรัพยากร ปัจจุบันผู้หญิงส่วนใหญ่ไม่สามารถดำเนินกิจกรรมประมงพื้นบ้านได้เพียงลำพังแม้ทรัพยากรจะมีความสำคัญต่อการดำรงชีพและรายได้ของครอบครัวก็ตาม ซึ่งจะกล่าวถึงรายละเอียดในประเด็นถัดไป

## ผู้หญิงและภูมิภาคป่าบุงป่าทาม

แม้ภูมิภาคป่าบุงป่าทามมีความสำคัญกับการดำรงชีพและชีวิตประจำวันของผู้หญิง แต่การสร้างเขื่อนรายีไฮลส่งผลกระทบต่อผู้หญิงและทรัพยากร ในส่วนนี้จะฉายให้เห็นผู้หญิงและความสัมพันธ์กับภูมิภาคป่าบุงป่าทามมิติต่างๆ ผ่านมุมมองสตรีนิยมนิเวศวิทยาการเมือง โดยหยิบยกปรากฏการณ์จากภาคสนามมาอธิบาย ซึ่งแบ่งออกเป็น 5 ประเด็น คือ 1) หน้าที่ของผู้หญิง 2) การจัดวางตำแหน่งของผู้หญิง 3) ปรากฏการณ์เชิงประจักษ์ของผู้หญิงในภูมิภาคป่าบุงป่าทาม 4) อารมณ์และความรู้สึกของผู้หญิง 5) องค์กรความรู้และภูมิปัญญาของผู้หญิง ดังนี้

### 1) หน้าที่ของผู้หญิง

จากอดีตถึงปัจจุบันผู้หญิงใช้ประโยชน์ในภูมิภาคป่าบุงป่าทามทั้งด้านเกษตรกรรม ประมง ปศุสัตว์ และอื่นๆ เพื่อการยังชีพและสร้างรายได้ รวมทั้งกิจกรรมด้านวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ เช่น พิธีกรรมไหว้ศาล “ญาพ่อดงภูดิน”<sup>2</sup> มี “เฒ่าจ๋า” ซึ่งเป็นผู้หญิงนำประกอบพิธีกรรมและทำหน้าที่เป็นสื่อกลางระหว่าง “มนุษย์” กับ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” หรือ “ผี” ชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธีกรรมให้ความเคารพและเชื่อฟัง “เฒ่าจ๋า” ขณะเดียวกันจะมี “

<sup>2</sup> ป่าดงภูดิน ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองแค อำเภอรายีไฮล จังหวัดศรีสะเกษ ชาวบ้านยังคงใช้ประโยชน์จากความอุดมสมบูรณ์ของป่า เช่น หาของป่า ไข่มดแดง แมลง เห็ด สมุนไพร ฯลฯ ชุมชนมีกติกาการใช้ประโยชน์และการดูแลป่าร่วมกัน นอกจากนั้น บริเวณป่าดงภูดินมีเรื่องเล่า ตำนาน นิทานพื้นบ้าน เช่น สงครามของเจ้าเมืองเก่า พิธีส่วงเรือ แข่งเรือยาว ผี พญานาค และมีศาลญาพ่อดงภูดินตั้งอยู่ในป่า ชาวบ้านทั้งผู้ชายและผู้หญิงยังคงให้ความเคารพและดำเนินกิจกรรมด้านความเชื่อหรือพิธีกรรมเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

ร้างเทียม/ร้างทรง” ซึ่งมีทั้งผู้ชายและผู้หญิงเข้าร่วมด้วย คำพอง โยเมือง (2563) ผู้หญิงที่เป็นแม่จ๋า กล่าวว่า “ร้างเทียมในหมู่บ้านมีทั้งผู้ชายและผู้หญิง สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือ “ผี” ก็มีทั้งเพศชายและเพศหญิง คนที่เป็นแม่จ๋าและร้างเทียมจะได้รับการคัดเลือกจากผี จะรู้ตัวเองว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาอยู่ในร่าง ต้องถือปฏิบัติจนกว่าผีจะย้ายออกไปจากร่างก็ตอนที่ตาย แต่ละคนจะถือปฏิบัติของตัวเอง บางคนมี “ผีผู้หญิง” มาอยู่บางคนมี “ผีผู้ชาย” ไม่สามารถเลือกได้ว่าใครจะมาอยู่ด้วย เมื่อเขามาอยู่ด้วยแล้วก็ต้องยึดถือและปฏิบัติให้ได้” (สัมภาษณ์, วันที่ 10 มกราคม 2563) สอดคล้องกับ ทองจันทร์ เครือแสง (2563) ผู้หญิงที่เป็นร้างเทียมกล่าวว่า “แม่จ๋าและร้างเทียมเป็นคนติดต่อประสานงาน คนบริหารจัดการพิธีกรรม แม่จ๋ามีคณะทำงานช่วยกัน โดยแบ่งหน้าที่ คือ ประธาน เลขานุการ และเหรัญญิก ออกหนังสือ/จดหมายส่งถึงร้างเทียมทั่วลุ่มน้ำมูลให้ทราบว่าจะมีการจัดพิธีไหว้ญาพ่อดงภูดินในวันใด” (สัมภาษณ์, วันที่ 10 มกราคม 2563) วันประกอบพิธีกรรมแม่จ๋าจะขึ้นนั่งบนศาลเจ้าพ่อดงภูดิน และมีร้างเทียม/ร้างทรงเป็นบริวาร ขณะที่ชาวบ้านที่เข้าร่วมจะนำอาหารคาวหวาน น้ำอบน้ำหอม ผ้าไหมแพรราวต่างๆ ส่งให้แม่จ๋าและร้างเทียมเพื่อสักการบูชาต่อญาพ่อดงภูดิน หลังจากเสร็จสิ้นพิธีกรรมผู้หญิงจะยุติหน้าที่การเป็นแม่จ๋าและร้างเทียมและกลับบ้านจะทำหน้าที่เป็นแม่ ภรรยา และลูกสาวในครอบครัว

นอกจากหน้าที่ดังกล่าว อดีตผู้หญิงประกอบกิจกรรมในภูมินิเวศป่าทุ่งป่าทามต่างๆ ทั้งด้านเกษตรกรรม ประมง ปศุสัตว์ การต้มเกลือ ฯลฯ แต่ปัจจุบันต้องอยู่บ้านเลี้ยงลูกเป็นหลัก เนื่องจากผลกระทบจากเขื่อนทำให้ผู้หญิงเข้าไปในป่าทุ่งป่าทามและแม่น้ำมูลได้ลำบาก ขณะเดียวกันผู้ชายก็ไม่สามารถลงไปหาปลาได้เหมือนแต่ก่อนจึงออกไปเป็นแรงงานนอกหมู่บ้าน คนที่อยู่บ้านจึงเป็นผู้หญิง เมื่อผู้ชายไม่อยู่บ้าน ผู้หญิงจึงต้องเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองของภาคประชาชนเพื่อเรียกร้องความรับผิดชอบจากรัฐที่สร้างผลกระทบต่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลางแถบนี้มีทั้งผู้หญิงทั้งที่เป็นแกนนำ หัวหน้ากลุ่ม นายกสมาคม หัวหน้ามือบ หรือแนวร่วมการเคลื่อนไหวเพื่อปลดปล่อยการกดทับ บดบัง และการปิดกั้นการมองเห็นความสัมพันธ์ของผู้หญิงกับภูมินิเวศป่าทุ่งป่าทาม

ขณะเดียวกัน ผู้หญิงที่เข้าร่วมการเคลื่อนไหวได้เรียนรู้เกี่ยวกับสิทธิต่างๆ เช่น ฝา กองธรรม คือ ผู้หญิงที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนราชสีเสล เข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวกับสมาชิกชาคนจนอย่างต่อเนื่องยาวนาน หลายครั้งต้องทำหน้าที่เป็นแกนนำปราศรัยและการเข้าร่วมประชุมต่างๆ เพื่อเจรจาต่อรองเกี่ยวกับผลกระทบที่เกิดขึ้นระหว่างชาวบ้านกับรัฐ หรือ บุรี อางโยธา ผู้หญิงแกนนำ คนลุ่มแม่น้ำมูลแถบนี้เรียกว่า “หัวหน้า”

ทำหน้าที่ประสานงานและทำงานกับพี่น้องในเครือข่ายอย่างต่อเนื่องยาวนาน ขณะที่ เกสรทองศรี แม้จะเคยได้รับค่าชดเชยไปแล้วแต่ยังคงทำหน้าที่ประสานงานพี่น้องในเครือข่ายให้เข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ในพื้นที่เรื่อยมา และ ทำนอง กมลเลิศ นอกจากจะทำหน้าที่คล้ายกับผู้หญิงคนอื่นๆ ยังต้องทำหน้าที่ประสานงานการทำงานต่างๆ ร่วมกับผู้ชายในพื้นที่

## 2) การจัดวางตำแหน่งของผู้หญิง

ขณะที่ผู้หญิงใช้ประโยชน์จากภูมิเวศป่าบุงป่าทามและแม่น้ำมูลอย่างหลากหลายในส่วนนี้จะฉายให้เห็นภาพการจัดวางตำแหน่งของผู้หญิงที่สัมพันธ์กับการทำนาทาม กล่าวคือ ก่อนสร้างเขื่อนพื้นที่ภูมิเวศป่าบุงป่าทามอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับปลูกข้าวอย่างมาก ในชุมชนมีการลงแรงเรียกว่า “ลงแขก”<sup>3</sup> ผู้หญิงและผู้ชายแบ่งหน้าที่กัน คือ ในวันลงแขกผู้ชายจะไถมอง (ตาข่าย) ในภูมิเวศป่าบุงป่าทาม ผู้หญิงจะหุงข้าวและเตรียมเครื่องปรุงไว้ทำอาหาร เมื่อพักเที่ยงผู้ชายจะลงเอาปลาในมอง ผู้หญิงจะลงเก็บผักเพื่อนำมารับประทานกับอาหารที่มีทั้งปิ้งย่าง ลาบ ก้อย ต้ม แกง ต่า (สนทนากลุ่มย่อย, วันที่ 25 ตุลาคม 2563) นอกจากผู้หญิงต้องเป็นแรงงานในการทำนา ผู้หญิงต้องเป็นคนทำอาหาร เตรียมเครื่องปรุงและเก็บผักในป่าบุงป่าทาม

อย่างไรก็ตาม แม้ผู้หญิงและผู้ชายมีความสัมพันธ์กับการทำนาทาม แต่การลงพื้นที่ภาคสนามกลับพบว่า โลกทัศน์ของคนแถบนี้มีการจัดวางตำแหน่งของผู้หญิงที่เป็นรองผู้ชาย สะท้อนจากรูปปั้นที่กู่คันทนาม<sup>4</sup> ที่จัดวางผู้หญิงนั่งคุกเข่ากับพื้นด้านหลังข้างแต่ผู้ชายยืนสง่าด้านหน้าข้าง แม้เรื่องเล่ามุขปาฐะของชาวบ้านเกี่ยวกับท้าวคันทนามไม่ได้ลงลึกประเด็นเพศสภาวะ แต่การจัดวางรูปปั้นกลับสะท้อนการจัดวางตำแหน่งของผู้หญิงที่ต่ำต้อยกว่าผู้ชาย ขณะที่ในเรื่องเล่ามุขปาฐะเรื่องท้าวคันทนามของชาวบ้านปรากฏตัวละครที่เป็นผู้หญิงซึ่งมีบทบาทสำคัญในการปกป้องที่ดินและนาข้าว แต่ตัวละครที่ได้รับการยกย่องกลับเป็นท้าวคันทนามซึ่งเป็นผู้ชาย<sup>5</sup> ซึ่ง ทองพรรณ บุญปก (2563) กล่าวว่า “ผู้หญิงมีความสัมพันธ์กับ

<sup>3</sup> การลงแขก คือ การช่วยเหลือกันภายในเครือญาติและชุมชน โดยเจ้าภาพหรือเจ้าของนาจะขอแรงงานจากญาติพี่น้องและสมาชิกในหมู่บ้านให้มาช่วยทำนา ทั้งไถ หว่าน ต่า เก็บเกี่ยว และขนข้าวขึ้นฉาง บรรรยากาศเต็มไปด้วยความครึกครื้น สนุกสนานและไม่มีมีการจ่ายค่าแรงให้กับคนที่มาร่วม (สนทนากลุ่มย่อย, วันที่ 25 ตุลาคม 2563)

<sup>4</sup> กู่คันทนาม เป็นอนุสรณ์สถานสมัยเขมรโบราณ พบที่อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด คือ ร่องรอยและหลักฐานในชุมชนแถบลุ่มน้ำมูลที่สะท้อนเหตุการณ์โรคระบาด. (พงษ์เทพ บุญกล้า, 2563)

<sup>5</sup> เรื่องเล่า “ท้าวคันทนาม” กล่าวถึงชาวเมืองที่ได้รับผลกระทบจากช้างที่ลงมาเหยียบย่ำนาข้าวของชาวเมือง นางอินทิกิจจออกจากมหาช้างเพื่อจับและป้องกันไม่ให้ช้างเหยียบย่ำนาข้าวของตนเองและชาวเมือง



การทำนาทามและที่ดิน ได้รับผลกระทบจากเขื่อนราษีไศล แต่ก่อนผู้หญิงมีที่ดินทำนาทามเกือบทุกครอบครัว ช่วงฤดูฝนชาวบ้านจะพากันข้ามแม่น้ำมูลไปทำนาทามที่มีมาตั้งแต่สมัยพ่อแม่ ทุกครอบครัวจะมีนาทามของตัวเอง คนจากหลายหมู่บ้านเข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าบุงป่าทามและนาทามร่วมกัน หลังจากสร้างเขื่อนมีผลกระทบต่อนาทามส่งผลให้ผู้หญิงเข้าไปลำบากกว่าแต่ก่อน ผู้หญิงจึงรวมตัวเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิร่วมกับชาวบ้าน” (สัมภาษณ์, วันที่ 30 พฤศจิกายน 2562) การสร้างเขื่อนทำให้ภูมินิเวศป่าบุงป่าทามเปลี่ยนแปลงไป ผู้หญิงได้รับผลกระทบและต้องเข้าร่วมขบวนการเรียกร้องสิทธิจากรัฐ ขณะที่ผู้หญิงบางคนทำนาไม่ได้อีกต่อไป หรือบางคนได้รับค่าชดเชยแล้ว หรือบางคนเลิกทำนาทามแล้วหันไปทำนาปีและปรังแทน แต่ผู้หญิงต้องแบกรับความเสี่ยงด้วยตนเอง

นอกจากนั้น ปัจจุบันผู้หญิงทำหน้าที่เป็น “ผู้จัดการนา” และดูแลภาพรวมต่างๆ เกี่ยวกับการทำนา ผู้ชายเป็นแรงงานในการไถ หว่าน สูบน้ำ และแบกหาม (สนทนากลุ่มย่อย, วันที่ 25 ธันวาคม 2562) แต่มีบางพื้นที่ที่ได้รับผลประโยชน์จากการสร้างเขื่อนโดยการทำนาปรัง โดยเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลจากพื้นที่น้ำท่วมและมีคลองหรือท่อส่งน้ำไปถึง ซึ่งทองสา จันทร์เอม (2563) กล่าวว่า “นอกนาทามได้รับผลประโยชน์จากเขื่อนเพราะมีน้ำให้ทำนาปรังช่วงฤดูแล้ง” (สัมภาษณ์, วันที่ 25 ธันวาคม 2562) แม้จะทำนาปรังได้แต่กลับพบว่า ผู้หญิงยังคงประสบกับปัญหาเพราะการทำนาปรังต้องแบกรับภาระค่าใช้จ่ายต่างๆ เช่น ค่าไถ ค่าหว่าน ค่าเกี่ยว ค่าขน ค่าปุ๋ยเคมี ฯลฯ เขื่อนกระทบที่นาและที่ดินทำกิน ผู้หญิงต้องต่อสู้และดิ้นรนเพื่อหาทางออกให้กับชีวิตหนักขึ้น สมหวัง หมิ่นพันธ์ (2563) กล่าวว่า “แต่ก่อนนาทามแถวนี้มีมาก พอน้ำท่วมก็ไม่ค่อยมีใครลงไปทำนาทามเหมือนแต่ก่อน ตอนนี้อาบน้ำบ้านทำนาโนน นาบ้านที่น้ำท่วมไม่ถึง” (สัมภาษณ์, วันที่ 25 ธันวาคม 2562) จะเห็นว่าแม้ผู้หญิงมีความสัมพันธ์กับภูมินิเวศป่าบุงป่าทามและการทำนาทาม แต่ผู้หญิงกลับถูกจัดวางตำแหน่งต่ำกว่าผู้ชาย ขณะที่ผู้หญิงได้รับผลกระทบและต้องต่อสู้ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดของตนเองและครอบครัว

### 3) ปรากฏการณ์เชิงประจักษ์ของผู้หญิงในภูมินิเวศป่าบุงป่าทาม

ผู้หญิงมีความสัมพันธ์กับภูมินิเวศป่าบุงป่าทามอย่างเป็นพลวัต แต่หลังจากปิดประตูเขื่อนราษีไศล ผู้หญิงเข้าไปใช้ประโยชน์ลำบากมากขึ้น เนื่องจากน้ำท่วมสูง ลึก กว้าง และป่ารกทึบ มีงูเห่าลื้อม ความเปลี่ยนแปลงภูมินิเวศและภูมิศาสตร์ป่าบุงป่าทามทำให้ผู้หญิงได้รับผลกระทบมากกว่าผู้ชาย กล่าวคือ การสังเกตการณ์ผู้หญิงขุดมันแข่งพบว่า ปัจจุบันผู้หญิงมีความต้องการไปขุดมันแข่งในป่าบุงป่าทาม ผู้หญิงจะเดินทางไปพร้อมกันครั้งละ 3-5 คน และบางครั้งต้องอาศัยแรงผู้ชายขับเรือพาไป การไปแต่ละครั้งจะใช้เวลาขุดมันตลอดทั้ง

วัน ซึ่งผู้หญิงจดจำได้ว่าบริเวณใดมีต้นมันแขง ระหว่างที่ขุดมันแขงจะพุดคุย/เรียกชื่อ/ส่งเสียงหากันเป็นระยะๆ เพื่อตรวจสอบว่าไม่ประสบอุบัติเหตุหรือถูกงูเหลือมกิน ในเวลาพักเที่ยงจะเรียกกันรับประทานอาหารที่เตรียมมาเรียกว่า “กินข้าวป่า” สมบูรณ์ วงศ์ (2563) กล่าวว่า “เวลามาชุดมันแขงก็พากันมากินข้าวป่าแบบนี้แหละ มันสนุกดี ได้มากหรือได้น้อยไม่เป็นไร เน้นสนุกก่อน เพราะทุกวันนี้มันแขงมันไม่มีเหมือนแต่ก่อน หวังจะเอาไปขายเหมือนแต่ก่อน มันไม่ได้หรอก” (สัมภาษณ์, วันที่ 5 มกราคม 2563) แม้พื้นที่และทรัพยากรธรรมชาติจะลดน้อยลงแต่ผู้หญิงยังคงมีความสุขเมื่อเข้าไปขุดมันแขงที่ต้องขำมน้ำลึกผู้หญิงต้องพึ่งพาผู้ชาย นอกจากนั้น เมื่อมองลอดต้นไม้รกที่บิจากจุดขุดมันแขงในป่าบุงป่าทามออกไปในแม่น้ำมูล จะเห็นเรือประมง 6-8 ลำ กำลังหาปลาในน้ำลึก สมบูรณ์ อธิบายว่าส่วนใหญ่เป็นชาวประมงผู้ชาย มีผู้หญิงส่วนน้อยที่ลงไปหาปลาในน้ำลึกกับสามี เพราะมันอันตราย ผู้หญิงขับเรือไม่เป็น และใช้เครื่องมือประมงขนาดใหญ่ไม่ถนัด ถ้าเปรียบเทียบการหาปลาของผู้หญิงในอดีตกับปัจจุบัน อดีตผู้หญิงมีความสุขและสามารถเดินเท้าไปหาปลาได้ด้วยตนเอง สอดคล้องกับ อ่อน บุญปก (2563) กล่าวว่า “แต่ก่อนป่าบุงป่าทามมีความอุดมสมบูรณ์มาก ชาวบ้านยึดอาชีพหาของป่า ทำนา และประมงพื้นบ้าน สมัยก่อนปลามีปลาอยู่เต็มไปทั่วแถบป่าบุงป่าทาม ห้วย หนอง กุด วัง และแม่น้ำมูล” (สัมภาษณ์, วันที่ 23 ตุลาคม 2562)

#### 4) อารมณ์และความรู้สึกของผู้หญิง

ผู้หญิงส่วนใหญ่มีความรู้สึกทุกข์มากกว่าความสุขและอัดอั้นตันใจต่อเขื่อนราษีไศล ผู้หญิงแสดงออกทางคำพูด ชีวิตประจำวัน กล่าวคือ ผู้หญิงบ้านดงแดง อำเภอราษีไศลจังหวัดศรีสะเกษ มีประสบการณ์เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ในภูมินิเวศป่าบุงป่าทาม โดยเฉพาะการเลี้ยงวัวและควายทาม เมื่อถามถึงกิจกรรมเลี้ยงวัวและควายทามในอดีต ผู้หญิงพุดคุยแลกเปลี่ยนกันอย่างสนุกสนาน แต่เมื่อเล่าเกี่ยวกับผลกระทบและความเปลี่ยนแปลงจากเขื่อน ผู้หญิงรู้สึกทุกข์มากกว่ามีความสุขและอัดอั้นต่อการสร้างเขื่อน ในอดีตผู้หญิงจะเลี้ยงวัวและควายทาม แต่ละครอบครัวมีวัวและควายคอกละประมาณ 100-150 ตัว ไล่ต้อนลงไปเลี้ยงในป่าบุงป่าทาม วัวและควายถูกปล่อยไปในป่าบุงป่าทามไม่ผูกเชือก (ป้องกันไม่ให้ไปเกาะเกี่ยวกับต้นไม้) ผู้หญิงเล่าว่าควายทามจะนอนแช่น้ำทำให้บางแห่งเกิดกุด หนอง หรือแอ่งน้ำเล็กๆ และทิ้งมูลให้เป็นอาหารแมงกูดจี่ ปลา และปูยให้พิช (สนทนากลุ่มย่อย, วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2563) นอกจากนั้น เมื่อไปถึงริมฝั่งแม่น้ำมูลผู้หญิงคนหนึ่งยื่นมองแม่น้ำมูลเจียบๆ ก่อนจะชี้และอธิบายให้เห็นว่า บริเวณใดบ้างที่ชาวบ้านเข้าไปใช้ประโยชน์อย่างไร และพุดขึ้นว่า “แต่ก่อนเราเคยไปใช้ประโยชน์ในป่าทามของเรา แต่ตอนนี้เป็นอย่างที่เห็น น้ำท่วมและได้รับผลกระทบไปหมด” (สนทนาอย่างไม่เป็นทางการและการสังเกตการณ์, วัน

ที่ 9 กุมภาพันธ์ 2563)

นอกจากนั้น บุญเลียม ศรีบุญเรือง (2563) เล่าว่า “แต่ก่อนมีที่ดินทำกินและใช้ประโยชน์ ทั้งปลูกข้าว ประมง หาของป่า ต้มเกลือ และเลี้ยงวัว/ควาย 10 ไร่ หลังจากการสร้างเขื่อนไม่สามารถไปใช้ประโยชน์ได้ ต้องหารายได้ทางอื่นด้วยการเป็นแรงงานรับจ้าง ทั้งรับจ้างคานาได้ค่าแรง 3 วันรวมแล้วแค่ 100 บาท รับจ้างถอนกล้าข้าวได้มัดละ 5 บาท และไปเป็นแรงงานนอกหมู่บ้าน ไปถอนขนเป็ด/ไก่ช่วงเทศกาลตรุษจีน ทำงานในโรงงานขนมจีน 2-3 เดือน เมื่อกลับบ้านก็มาหาปลาเพื่อให้มีรายได้เพิ่ม หรือไม่ก็นำไปแลกข้าว” (สัมภาษณ์ 5 มกราคม 2563) บุญเลียม เล่าถึงปี 2540 รัฐบาลให้ค่าชดเชยที่ดิน 10 ไร่ แล้ว รวมเป็นเงิน 320,000 บาท ได้นำเงินไปสร้างบ้านและใช้หนี้ แต่ปัจจุบันครอบครัวไม่มีที่ดินทำกินเหลือ ต้องซื้อข้าวกินตลอดทั้งปี และพยายามทำงานที่พอทำได้เพื่อให้มีรายได้ ทั้งประมง ตัดฟืนเผาถ่าน และนำไปขายหรือแลกข้าว ซึ่งบุญเลียม กล่าวด้วยน้ำเสียงเป็นทุกข์และอึดอัดว่า “ฉันมีนาทามเพียง 10 ไร่ ก็มาถูkn้ำท่วม หาของในทามก็ยากลำบาก ได้น้อย ลองคิดดูสิคนอื่นมีข้าวอยู่ในยุ้งแต่ฉันไม่มีแล้วฉันจะอยู่ยังไง บางปีคนอื่นได้รับค่าชดเชยน้ำท่วม นาแล้ง แต่ฉันไม่มีแล้ว คิดดูสิว่าฉันจะอยู่ยังไง” (สัมภาษณ์, วันที่ 5 มกราคม 2563)

### 5) องค์ความรู้และภูมิปัญญาของผู้หญิง

แม้การสร้างเขื่อนราชสีไศลส่งผลกระทบต่อภูมินิเวศและชีวิตประจำวันของผู้หญิง แต่พบว่าผู้หญิงไม่ได้ย่อท้อต่ออุปสรรคที่เกิดขึ้น ผู้หญิงพยายาม ต่อสู้ และดิ้นรนเพื่อให้ตนเองอยู่รอดและมีรายได้และลดรายจ่ายต่างๆ ในการดูแล เช่น การต้มเกลือ การทอผ้า การทำโคกหนองนา และเป็นนักวิจัยไ้บ้าน ดังนี้

**5.1 ผู้หญิงต้มเกลือ** ผู้หญิงสืบทอดภูมิปัญญาการต้มเกลือเรียกว่า “เกลือทาม”<sup>6</sup> เกสร ทองศรี (2563) เล่าว่า “ต้มเกลือเป็นวิถีแบบดั้งเดิมและยังคงพบเห็นวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนเกลือกับสินค้าอื่นๆ เช่น แลกข้าว แลกปลา” (สัมภาษณ์, วันที่ 25 ตุลาคม 2563) เกลือเป็นวัตถุดิบสำคัญที่ผู้หญิงใช้ในการแปรรูปปลาร้าและประกอบอาหารในครัวเรือนเพื่อลดต้นทุนด้านรายจ่าย ขณะที่ผู้หญิงที่ได้รับผลกระทบอย่างหนักและมีฐานะยากจนยังคงต้มเกลือทามเรื่อยมา ไช โกวแก้ว (2563) กล่าวว่า “นาทามที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนได้รับค่าชดเชยแล้ว ตอนนี้น้ำทามาไม่ได้ ลงไปใช้ประโยชน์ไม่ได้เพราะน้ำท่วม” (สัมภาษณ์, วันที่ 21

<sup>6</sup> อดีตบ่อต้มเกลือมีให้พบเห็นหลายแห่ง เช่น บ่อเกลือ บ่อพม่าใหญ่ บ่อกุตตู บ่อเผ่าจำ ฯลฯ หลังจากประตูเขื่อนเริ่มปิดบ่อเกลือเหล่านั้นจมหายอยู่ใต้น้ำ หลงเหลือเพียงเรื่องเล่าเกี่ยวกับวิถีการผลิตเกลือทามที่ผู้เฒ่าผู้แก่บอกเล่าให้ลูกหลานคนรุ่นใหม่ฟังต่อกัน (สนทนากลุ่มย่อย, วันที่ 25 ตุลาคม 2563)

ธันวาคม 2562) ขณะที่ ไช่ ยังกังยิดอาซีพตัมเกลือทามสร้างรายได้ให้กับครอบครัวเป็นหลัก และเป็นที่ยึดจกกันของชาวบ้านแถบนี้ว่าเป็น “เกลือบ่อสุดท้าย”

**5.2 ผู้หญิงทอผ้า** แม้เดือนเป็นผลกระทบต่อการดำรงชีพและชีวิตประจำวันของผู้หญิง แต่ผู้หญิงได้พยายามปรับตัวเพื่อให้มีรายได้ พบว่า บางชุมชนผู้หญิงรวมกลุ่มทอผ้า เช่น ผู้หญิงบ้านหนองฮู ตำบลอิเซ อำเภอโศกศรีสุพรรณ จังหวัดศรีสะเกษ ทอผ้ามัดย้อมสีธรรมชาติไม่มีมะตัน หรือผู้หญิงบ้านน้ำเขียว ตำบลน้ำเขียว อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ทอผ้ามัดย้อมสีเปลือกขนุน เปลือกบก เปลือกฝาง และโคลนจากแม่น้ำมูล ศิริพร สมหวัง (2562) กล่าวว่า “เอาโคลนมาจากในมูลบริเวณเลิงที่มีน้ำขังไม่ใช่แบบน้ำไหลผ่าน บริเวณนี้มีผักและรากบัวเกิด จะได้สีเทาแก่ๆ สวยงาม” (สัมภาษณ์, วันที่ 22 ธันวาคม 2562) ขณะที่ผู้หญิงบ้านสังข์น้อย ตำบลทุ่งกุลารำไร อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ทอผ้ามัดย้อมเปลือกไม้ที่ได้จากป่าบุงป่าทาม เช่น ไม้ลังไซ ไม้สมอ และย้อมโคลนจากแม่น้ำมูล บุปผา บัวลอย (2562) กล่าวว่า “ถ้าน้ำท่วมมาจะไม่ไปแตะต้องต้นไม้ แม้งานมามากแค่ไหนก็ตามก็ไม่รับงาน เพราะมันจะเป็นการทำลายต้นไม้ให้ตายไปเลย เราต้องสงวนไว้ด้วย รายได้น้อยลง แต่ถ้าเราไม่ยอมให้รายได้น้อยลง ต่อไปข้างหน้าเราจะไม่ได้ทำอาชีพอะไรเลย” (สัมภาษณ์, วันที่ 1 ธันวาคม 2562) และผู้หญิงบ้านดอนแดง ตำบลด่าน อำเภอราชธิสละ จังหวัดศรีสะเกษ ใช้วิธีการทอผ้าขาวมัดย้อมสีเคมี โดยผู้หญิงเป็นคนทอผ้าและมีผู้ชายช่วยปั่นด้ายช่วงเวลาว่างจากงานอื่นๆ และจะมีพ่อค้าคนกลางจากจังหวัดอำนาจเจริญมารับซื้อไปแปรรูปต่อ

**5.3 ผู้หญิงทำโคกหนองนา** เมื่อเดือนสร้างผลกระทบเป็นวงกว้างต่อภูมินิเวศป่าบุงป่าทามและแม่น้ำมูล พันธุ์พืชท้องถิ่นต่างๆ ลดลงและสูญพันธุ์ ผู้หญิงเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ลำบากขึ้น ปัจจุบันผู้หญิงได้หันมาทำโคกหนองนา<sup>7</sup> ซึ่งใช้งบประมาณและองค์ความรู้ของตนเองในการจัดการ กรณี ทำนอง กมลเลิศ ผู้หญิงบ้านหมากยาง ตำบลท่าหาดยาว อำเภอนาทม จังหวัดร้อยเอ็ด เปลี่ยนที่ดินว่างเปล่าของตนให้เป็นพื้นที่โคกหนองนา มีการนำพืชท้องถิ่นต่างๆ มาปลูก รวมทั้งเลี้ยงปลา ปลูกผัก ผลไม้ และปลูกข้าว ทำนอง กมลเลิศ (2563) กล่าวว่า “ค่อยๆ ทำไปทีละน้อย หวังว่าพื้นที่เหล่านี้จะสร้างความมั่นคงทางอาหารให้ตัวเองและลูกหลานในวันข้างหน้า” (สัมภาษณ์, วันที่ 20 ธันวาคม 2562)

<sup>7</sup> โคกหนองนาโมเดลเป็นการสร้างระบบการผลิตเพื่อให้คนพึ่งพาตนเอง เป้าหมายคือการกักเก็บน้ำฝนที่ตกลงมาในพื้นที่ให้ไว้ได้ร้อยละ 100 โดยอาศัยการจัดการที่ดินที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ด้วยการใช้ประพื้นที่ให้เห็น โคก หนอง และนา ร่วมกับการปลูกป่า 3 อย่างประโยชน์ 4 อย่าง (อิทโอบ, 2561 อ้างอิงจาก ระวีพันธ์ ยิ้มแก้ว และกุลชัย กุลตวนิช, 2562)

**5.4 ผู้หญิงนักวิจัยที่บ้าน** ผลกระทบจากเขื่อนราษีไศลเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา ขณะที่ผู้หญิงเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อเรียกร้องต่างๆ ผู้หญิงยังรวมตัวกันในนาม “นักวิจัยที่บ้าน” เพื่อทำงานเชิงความรู้โดยคาดหวังว่าจะนำไปสู่การพลิกฟื้นพื้นที่ทรัพยากรและภูมินิเวศป่าบุงป่าทามอีกครั้ง พบว่า ผู้หญิงบ้านบึง ตำบลดอนแรด อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ พยายามรวบรวมองค์ความรู้ต่างๆ เกี่ยวกับมันแขง หน่อไม้ทาม พืชท้องถิ่นในทาม และการแปรรูปผลิตภัณฑ์ที่ได้จากป่าบุงป่าทาม การทำงานของผู้หญิงสะท้อนภาพผู้หญิงที่ได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลง และผู้หญิงจำนวนมากไม่สามารถปรับตัวเพื่อให้มีอาชีพอื่นนอกชุมชนได้ เนื่องจากอดีตการใช้ประโยชน์ในภูมินิเวศป่าบุงป่าทามใช้เพียงประสบการณ์เรียนรู้ในป่าบุงป่าทาม แต่หลังการสร้างเขื่อน หากต้องการออกไปทำงานจะต้องมีวุฒิการศึกษา ซึ่งส่วนใหญ่ไม่มีเนื่องจากอดีตการใช้ประโยชน์จากป่าบุงป่าทามเพียงพอต่อการบริโภคในครอบครัวแล้ว ผู้หญิงส่วนใหญ่จึงไม่เข้ารับการศึกษาระบบการศึกษาของรัฐ พันธุ์ นามสมมติ (2562) กล่าวว่า “ไปทำงานก็เป็นได้แค่คนล้างจาน” (สัมภาษณ์, 9 กุมภาพันธ์ 2563)

กล่าวโดยสรุป การสร้างเขื่อนราษีไศลมีผลกระทบต่อผู้หญิงและความสัมพันธ์กับภูมินิเวศป่าบุงป่าทาม ผู้หญิงต้องลุกขึ้นปลดปล่อยการกดทับ บดบัง และปิดกั้นการมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างเพศภาวะและสิ่งแวดล้อมและมีหน้าที่หลากหลาย เช่น การจัดการกิจกรรมทางความเชื่อ การเป็นแกนนำหรือแนวร่วมต่างๆ ในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ขณะที่ผู้หญิงทำหน้าที่เป็นทั้งแม่และภรรยา ผู้หญิงยังต้องแบกรับภาระที่เป็นทุกข์มากกว่ามีความสุขและความรู้สึกอึดอัดจากเขื่อน ผู้หญิงพยายามปรับตัวและดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดหลังความเปลี่ยนแปลงนั้น เช่น ผู้หญิงที่มีฐานะยากจนยังคงต้มเกลือแม้จะไม่มีที่ดินแล้ว การปรับเปลี่ยนวิธีการจากการทำนาทามไปทำนาปีแทน การหาอาชีพและรายได้จากการประยุกต์องค์ความรู้ในการทอผ้า การทำโคกหนองนาสร้างพื้นที่ความมั่นคงทางอาหาร หรือการทำงานเชิงความรู้ในนามนักวิจัยไทยบ้าน เป็นต้น

### อภิปรายผลการศึกษา

#### 1. นิเวศวิทยาการเมืองเรื่องเขื่อนและการเปลี่ยนแปลงความรู้ของผู้หญิง

การสร้างเขื่อนราษีไศลเป็นจุดตัดที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของกลุ่มน้ำในภาคอีสาน ซึ่ง Bryant (1992: 33-57) ได้ศึกษานิเวศวิทยาในประเทศโลกที่ 3 โดยจำแนกการวิจัยตามแนวการวิเคราะห์แบบนิเวศวิทยาออกเป็น 3 ส่วนที่เชื่อมโยงกัน ได้แก่ แหล่งบริบทของการเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม ความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรและผล

สะท้อนทางการเมืองจากการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ซึ่งทำให้เห็นภาพความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภาคอีสานที่เป็นผลสะท้อนมาจากการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำมูล คือ เขื่อนราษีไศล เป็นหนึ่งของโครงการโขง ชี มูลที่เกิดขึ้นภายใต้นโยบายการพัฒนาของรัฐที่ไม่ได้เกิดจากการมีส่วนร่วมของประชาชน Bryant ได้ให้ความสำคัญกับบริบทการเปลี่ยนแปลงและการเข้าถึงทรัพยากรของคนท้องถิ่น ซึ่งแบ่งการอธิบายออกเป็น 3 ประเด็น ได้แก่

#### 1.1 แหล่งบริบทของการเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม

หัวใจสำคัญของแหล่งบริบทของการเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม คือ นโยบายการพัฒนาของรัฐอันได้แก่ “โครงการ โขง ชี มูล” โดยคณะรัฐมนตรี พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ประชุมสัมฤทธิ์ได้อนุมัติให้กรมพัฒนาส่งเสริมพลังงานกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อมดำเนินโครงการฯ เพื่อพัฒนาแหล่งน้ำสำหรับเกษตรกรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือครอบคลุมพื้นที่ 15 จังหวัด มีแผนสร้างเขื่อนกันแม่น้ำมูลชีและลำสาขาประมาณ 20 เขื่อน และมีการสร้างระบบสูบน้ำผันน้ำถึงกัน เปิดพื้นที่ชลประทานในมติ ครม. เน้นให้ดำเนินการให้เห็นผลภายในสามปี ดังนั้น การสร้างเขื่อนที่เกิดขึ้นตลอดลำน้ำมูลจึงผุดเขื่อนขึ้น คือ เขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานี เขื่อนห้วยนาและเขื่อนราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ สอดคล้องกับ Watt (1996) ที่ได้กล่าวว่า นโยบายรัฐประกอบไปด้วยความสัมพันธ์เชิงนโยบายรัฐและความสัมพันธ์ทุนนิยมโลก เป็นนโยบายรัฐที่มีความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมโดยตรง ซึ่งเกิดจากการช่วงชิงอำนาจในการสร้างวาทกรรม โดยเฉพาะการที่รัฐใช้กระบวนการวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับการพัฒนาเพื่ออ้างความเหนือกว่าของความรู้เมื่อเทียบกับความรู้ของชาวบ้าน ดังนั้น การเกิดขึ้นของผลสะท้อนของผลกระทบที่เกิดจากอำนาจในการผลักดันของรัฐจึงพบในด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และการเมือง

นอกจากนั้น นโยบายการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐในกรณีของเขื่อนราษีไศล สร้างความเสียหายให้กับทรัพยากรและเกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศแม่น้ำ ความสัมพันธ์ทางสังคม ระบบเศรษฐกิจ และความรู้พื้นถิ่น พัชรินทร์ ลาภานันท์ (2541) ศึกษาผู้หญิงอีสานกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ พบว่า ผู้หญิงเผชิญกับสภาพการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติอย่างหลากหลาย เช่น การสร้างเขื่อนมีผลกระทบต่อชีวิต ผู้หญิงถูกทิ้งให้ไร้ภาระ รับผิดชอบสมาชิกในครัวเรือน ในกรณีที่ผู้ชายไปทำงานนอกชุมชน ไม่สามารถส่งเงินกลับมาได้ ผู้หญิงต้องหยิบยืมเงินจากเครือญาติเพื่อซื้ออาหารและใช้จ่ายภายในบ้าน ดังนั้น เมื่อเกิดผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมไม่สามารถจับปลาหรือหาเห็ดได้เหมือนเดิม วงจรชีวิตประจำวันก็จะเกิดอุปสรรค ผู้หญิงจึงมีความเสี่ยงมากที่สุด มุมมองเกี่ยวกับผู้หญิงที่ได้

รับผลกระทบจากการพัฒนาขนาดใหญ่สอดคล้องกับปรากฏการณ์ พบว่า ผู้หญิงราชีไศลได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนราชีไศล คือ ผู้หญิงที่เคยพึ่งพาระบบนิเวศบึงสามพันได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางระบบนิเวศ และเป็นผลมาจากบริบทของการเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม

## 1.2 ความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากร

การสร้างเขื่อนกั้นลำน้ำมูลนอกจากส่งผลกระทบต่อเส้นทางอพยพของปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ และก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศแม่น้ำ ยังส่งผลให้ความหลากหลายของทรัพยากรลดลง เกิดจากความไม่เป็นธรรมของการจัดการทรัพยากร ผู้หญิงไม่สามารถใช้ความรู้ท้องถิ่นในการเข้าถึงทรัพยากรและไม่มีอำนาจในการจัดการทรัพยากร นำมาสู่การต่อสู้การเรียกร้องและเป็นความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรที่เกิดขึ้นระหว่างรัฐกับชาวบ้าน สอดคล้องกับ กรณีโครงการไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล พบว่า การสร้างเขื่อนปากมูลทำให้ความหลากหลายในการประกอบอาชีพลดลงทำให้เกิดความมั่นคงทางด้านอาหารลดลงเกิดความขัดแย้งในชุมชนขึ้น การเปลี่ยนแปลงนี้ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชน ผู้คนในชุมชนต่างอยู่แบบไม่พึ่งพาและเกื้อกูลซึ่งกันและกัน (สดีโส สร้างโสทรก, 2541) ปรากฏการณ์สะท้อนภาพของความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศมีผลต่อการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากรอย่างไม่เป็นธรรม ตอกย้ำภาพความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชาวบ้าน รวมถึงภาพของความหลากหลาย ความมั่นคงทางอาหาร และการล่มสลายของชุมชน ปฏิเสธไม่ได้ว่าความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้านในการเข้าถึงทรัพยากรได้ปรากฏขึ้นท่ามกลางการขาดแคลนทรัพยากร เห็นได้ชัดในช่วงหลังการสร้างเขื่อนทรัพยากรลดลงและการหาอยู่หากินลำบากขึ้น ดังนั้น ความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรจะคลี่คลายได้ต้องเกิดการการเข้าทรัพยากรอย่างเท่าเทียม เป็นธรรม และเอื้อให้ผู้หญิงเข้าถึง เช่น การเปิดพื้นที่ให้ผู้หญิงเข้าไปมีส่วนร่วมเสนอนโยบายต่างๆ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากการสร้างเขื่อนราชีไศล ปรากฏข้อเท็จจริงพื้นที่รับผลกระทบจากน้ำท่วม ครอบคลุม 3 จังหวัด ได้แก่ ศรีสะเกษ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด ชาวบ้านรวมตัวกันอย่างน้อย 9 กลุ่มดังกล่าวข้างต้น ผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนราชีไศลมีข้อเรียกร้องให้มีการจ่ายค่าชดเชยพื้นที่น้ำท่วมและค่าสูญเสียโอกาสในที่ดินทำกิน ภายหลังรัฐมีโครงการฟื้นฟูวิถีชีวิตและทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมภายใต้การดำเนินงานของโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษามูลลำ (เขื่อนราชีไศล) กิจกรรมในภูมิเนเวศป่าบุงป่าทามถูกรบรจุเป็นส่วนหนึ่งของแผนที่หน่วยงานรัฐจะต้องให้ความสำคัญ สะท้อนว่ารัฐพยายามดำเนินกิจกรรมฟื้นฟูผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการสร้างเขื่อน ท่ามกลางความท้าทายของพื้นที่ที่ประเด็น

ความขัดแย้งเกิดขึ้นตั้งแต่การสร้างเขื่อนราษีไศลจนถึงปัจจุบัน ดังนั้น แม้หน่วยงานภาครัฐจะพยายามทำงานกับชาวบ้านแต่ยังไม่ประสบความสำเร็จ โดยเฉพาะการทำงานกับกลุ่มผู้หญิง เพราะการทำงานของหน่วยงานภาครัฐเชิงประเด็นยังเป็นภาพกว้าง ในขณะที่คนที่รับผลกระทบมีความแตกต่างและหลากหลาย ทั้งเพศสภาวะ อายุ ประสบการณ์ สถานภาพทางสังคม อารมณ์ และความรู้สึก การตอบสนองแบบองค์รวมจึงไม่ประสบความสำเร็จ เช่น ไชไก่แก้ว แม้ที่น้ำท่วมลงไปใช้ประโยชน์ไม่ได้ แต่ก็ตื่นรนเพื่อให้อาชีพต้มเกลือโดยการไปหาวัตถุดิบแห่งใหม่ที่ไกลขึ้น ขณะที่ร่างกายไม่เอื้ออำนวยด้วยวัยชรา หรือ ทำนอง กมลเลิศ ต้องลงมือทำโคกหนองนาเพื่อสร้างพื้นที่ความมั่นคงด้านอาหาร โดยใช้องค์ความรู้พื้นฐานในการจัดการให้ได้ผลผลิตสำหรับครอบครัวของตนเองเพียงลำพัง และมีงบประมาณในการบริหารจัดการอย่างจำกัด เป็นต้น

### 1.3 ผลสะท้อนทางการเมืองจากการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม

การเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมเป็นกระบวนการที่ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากถูกทำให้เป็นคนชายขอบ คือ การด้อยอำนาจโดยการกีดกันผู้หญิงที่ได้รับผลกระทบจากการเขื่อนราษีไศล ความรู้ท้องถิ่นในพื้นที่ระบบนิเวศป่าทุ่งป่าทามถูกทำลาย ผู้หญิงไม่สามารถใช้ความรู้ที่มีในการเข้าถึงระบบนิเวศแบบใหม่และส่งผลกระทบต่อครัว สังคม และวัฒนธรรม เกิดความรู้สึกด้อยค่าและศักดิ์ศรีที่ตนเองไม่สามารถใช้ระบบการจัดการทรัพยากรด้วยองค์ความรู้และวัฒนธรรมของตนได้ อีกทั้งความเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อมเป็นผลกระทบต่อเพศสภาวะที่ต้องเผชิญหน้าต่อความเปลี่ยนแปลงและการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต ผู้หญิงได้รับผลกระทบหนักกว่าผู้ชายเพราะระบบนิเวศที่ผู้หญิงเคยใช้ประโยชน์ไม่เหมือนเดิมและไม่เหมาะสมกับสรีระร่างกายของผู้หญิงอีกต่อไป

หากย้อนกลับไปพิจารณาผลกระทบจากการเขื่อนราษีไศลจะเห็นว่า เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ผู้หญิงก้าวออกมาสู่พื้นที่สาธารณะในรูปแบบของการเคลื่อนไหวต่อสู้เรียกร้อง คือ ผลกระทบต่อความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างผู้หญิงกับทรัพยากรที่ผลักดันให้ผู้หญิงออกมา ซึ่งงานวิจัยเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนราษีไศลของ ไอยรา สังฆะ (2553) ศึกษาปฏิบัติการอารยะขัดขืนของขบวนการต่อต้านเขื่อนราษีไศล พบว่า ปฏิบัติการอารยะขัดขืนของชาวบ้านสมัชชาคนจนกรณีเขื่อนราษีไศลมีลักษณะเป็นการกระทำทางการเมืองรูปแบบหนึ่งที่อยู่ภายใต้ขอบเขตของสันติวิธี เป็นการต่อสู้ทางการเมืองจากชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาอันก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ ในขณะที่ ศิริพร โคตะวินนธ์ (2543) ศึกษาผู้หญิงใน



ขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ: กรณีศึกษาฝ่ายราชินีไฮลีย์ หมูบ้านแม่มนมัยนัยน 2 และ 3 สรุปว่าเงื่อนไขที่ทำให้ผู้หญิงเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวมี 2 เงื่อนไขสำคัญ คือ 1) ผู้หญิงเป็นเจ้าของที่ดินในพื้นที่ป่าทามและได้ผ่านกระบวนการเรียนรู้เรื่องสิทธิในระหว่างการเคลื่อนไหวทำให้ผู้หญิงเพิ่มศักยภาพในการพูดจา เจรจา ต่อรอง และมีความเชื่อมั่นในสิทธิของตนเอง และ 2) ผู้หญิงที่ไม่ได้อยู่ในฐานะที่ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่ได้รับมอบหมายให้เป็นตัวแทนของครอบครัวเข้าร่วมในการชุมนุม ผู้หญิงกลุ่มนี้ได้ผ่านกระบวนการเรียนรู้ในระหว่างการเข้าร่วมขบวนการต่อสู้ ส่งผลให้ผู้หญิงมีความเชื่อมั่นและโต้ตอบกับอำนาจในระดับต่าง ๆ มากขึ้น

2. การต่อรองความรู้ระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายที่มีผลจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศอันมีสาเหตุมาจากนโยบายการพัฒนาของรัฐ ได้ส่งผลต่อการปรับตัว การต่อรองเพื่อการได้มาของความรู้ในการเข้าถึงระบบนิเวศระหว่างเพศ เนื่องจากการสิทธิในการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติมีความสัมพันธ์กับความเป็นเพศสภาวะ เช่น ผู้ชายมักจะได้สิทธิตามกฎหมายในการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากร ขณะที่ผู้หญิงมักได้สิทธิตามประเพณีในการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรการเมืองเรื่องสิ่งแวดล้อม (ราณี หัสสรังสี, 2561: 4-5) เมื่อการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมได้ส่งผลกระทบต่อทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ก่อให้เกิดการถ่ายโอนความรู้ของระหว่างเพศและความรู้จากสถาบันชุมชนท้องถิ่นสู่ภายนอก ภายใต้บริบทการสร้างเขื่อนราชินีไฮลีย์ที่นำไปสู่การเปลี่ยนของระบบนิเวศและระบบภูมิศาสตร์ ทำให้ผู้หญิงต้องท้าทายต่อความเปลี่ยนแปลงด้วยการใช้กลยุทธ์ในการเอาตัวรอด ใช้ภาษาในการเจรจาต่อรองทั้งกับผู้ชายและกับรัฐ เช่น ผา กองธรรม ใช้กลยุทธ์ในการเจรจาต่อรองกับรัฐ หรือ ทำนอง กมลเลิศ ใช้การเจรจาต่อรองเพื่อให้ผู้หญิงมีพื้นที่ทางสังคมและมีส่วนร่วมเท่าเทียมกับผู้ชาย เป็นต้น อีกทั้ง การลงภาคพื้นทีสนามพบว่า ทั้งผู้ชายและผู้หญิงมีการถ่ายทอดองค์ความรู้ผ่านกิจกรรมทางสังคม วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ เรื่องเล่า ตำนาน ในรูปขุปาฐะจากผู้เฒ่าผู้แก่ เช่น ความเชื่อในการประกอบพิธีกรรมไหว้ศาลญาพ่อตงภูดินและความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือผีกับการปกป้องพื้นที่ทรัพยากรป่าทาม แม่น้ำมูล ความอุดมสมบูรณ์ ระบบนิเวศ และความสงบร่มเย็นของชุมชน เป็นต้น

3. ความรู้ของผู้หญิงในฐานะศาสตร์ของการอยู่รอด

แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองแนวสตรีนิยม (Feminist Political Ecology) ถูกนำมาใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์ ซึ่งเป็นแนวคิดที่ใช้มุมมองของสตรีไปช่วยในการศึกษานิเวศวิทยาการเมือง ราณี หัสสรังสี (2561) กล่าวถึงสาระสำคัญของแนวคิดนิเวศวิทยา

การเมืองแนวสตรีนิยม คือ ในความรู้ด้านการจัดการสิ่งแวดล้อมระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายมีความแตกต่างกันใน 2 ระบบ คือ ระบบความรู้ด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ กับระบบความรู้ท้องถิ่นที่ใช้ในชีวิตประจำวัน หรือที่เรียกว่า วิทยาศาสตร์แห่งการอยู่รอด เป็นความรู้ที่เกิดจากการสังเกตและการสะสมประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน ซึ่งความรู้ส่วนนี้เป็นความรู้ที่ผู้หญิงมีบทบาทจากการที่มีบทบาทหน้าที่หลายอย่างในชีวิตประจำวัน ทั้งความรู้ของผู้หญิงด้านเกษตรกรรม ประมง ปศุสัตว์ และการต้มเกลือ ฯลฯ ในอดีตผู้หญิงมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ป่าบุงป่าทามเป็นอย่างดีเห็นได้จากข้อมูลภาคสนามที่นำเสนอให้เห็นว่าผู้หญิงมีประสบการณ์ต่างๆ เช่น การนำเปลือกไม้จากป่าบุงป่าทามและโคลนจากแม่น้ำมุลมาขย้อมผ้าเพื่อสร้างรายได้ เป็นต้น อย่างไรก็ตามพบว่าผู้หญิงที่เข้าไปใช้ประโยชน์ในป่าบุงป่าทามช่วงน้ำหลากไม่ได้ แต่ยังพยายามเข้าใช้ประโยชน์ตามฤดูกาลเพื่อลดความเสี่ยง เช่น ไปขุดมันแขงพร้อมกันครั้งละ 3-5 คน ผู้หญิงที่มีทุนมากเปลี่ยนจากคนใช้ประโยชน์ในป่าบุงป่าทามไปเป็นแม่ค้ารับซื้อปลาจากชาวประมงในหมู่บ้านนำไปส่งต่อในตลาด และพบผู้หญิงบางคนทำการประมงด้วยมองซึ่งพร้อมกันกับสามีโดยใช้ความรู้เดิมและเรียนรู้เพิ่มจากสามี เป็นต้น

ขณะที่ ผู้หญิงมีระดับความรู้ ประสบการณ์ และทุนทางเศรษฐกิจแตกต่าง/หลากหลาย ผู้หญิงบางคนมีความรู้และประสบการณ์ใช้ประโยชน์จากป่าบุงป่าทามในวัยเด็ก แต่ไม่มีโอกาสได้เข้าใช้ประโยชน์ในปัจจุบัน ในขณะที่เดียวกันผู้หญิงบางคนสามารถนำประสบการณ์ในวัยเด็กมาปรับใช้ได้ เนื่องจากมีความแตกต่างทางสถานภาพทางสังคม แสดงให้เห็นถึงความทับซ้อนของผู้หญิง แต่ในท้ายที่สุดแล้ว ผู้หญิงใช้ความรู้ประมงในการสร้างอาหารและรายได้ ถือเป็นศาสตร์ของความอยู่รอดของผู้หญิงสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองการดำรงชีพและมีการปรับตัวของผู้หญิง เป็นศาสตร์ของความผูกพันแนบชิดและพึ่งพาาระบบนิเวศท้องถิ่น ซึ่งเป็นความรู้ที่มาจากประสบการณ์ของธรรมชาติ ประสบการณ์และเทคนิคเฉพาะตัว สิ่งเหล่านี้ถูกนำมาใช้เพื่อความอยู่รอดในชีวิตประจำวัน

นอกจากนั้น ผู้หญิงสะสมองค์ความรู้ในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างเกื้อกูลในชีวิตประจำวันมาเนิ่นนาน ทรัพยากรเป็นทั้งแหล่งอาหาร น้ำ และวัสดุใช้สอยภายในบ้าน ผู้หญิงจึงมีความรู้ในการใช้ทรัพยากรเป็นอย่างดี รู้เกี่ยวกับการหาฟืน ไม้เผาถ่าน เปลือกไม้ ข้อมผ้า ดินโคลน วัตถุดิบต้มเกลือ ผักทาม สัตว์ป่า สมุนไพร มันแขง และอาหาร อีกด้านหนึ่งผู้หญิงเป็นผู้ดูแลครอบครัวและปกป้องสิ่งแวดล้อม เพราะแหล่งอาหารของครอบครัวและชุมชนล้วนต้องพึ่งพิงภูมินิเวศป่าบุงป่าทาม เมื่อผู้หญิงต้องใช้ประโยชน์การรักษาจึงสำคัญ การทำลายหมายถึงแหล่งอาหารจะสูญเสียไป ผู้หญิงจะไวต่อการเปลี่ยนแปลงของ

ธรรมชาติเนื่องจากเป็นผู้ใช้ประโยชน์อย่างใกล้ชิด ในขณะที่เดียวกันการระดมองค์ความรู้ของผู้หญิงแต่ละคนมีลักษณะที่แตกต่างกันขึ้นอยู่กับเงื่อนไขสถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และการเข้าถึงทรัพยากร

อย่างไรก็ตาม จากการที่ผู้หญิงเหล่านี้ได้รับผลกระทบจากยุทธศาสตร์การพัฒนาของชาติในนามโครงการ โขง ซี มูล ซึ่งส่งผลกระทบกว้างต่อวิถีชีวิต ความมั่นคงทางอาหาร พื้นที่ทรัพยากร วัฒนธรรม ส่งผลให้ผู้หญิงต้องลุกขึ้นรวมตัวกันเพื่อเคลื่อนไหวเรียกร้องการเข้าถึงทรัพยากรและสิทธิชุมชน ใช้ความรู้ของผู้หญิงเป็นกลยุทธ์ในการต่อรองกับยุทธศาสตร์ของรัฐที่ครอบงำผู้หญิง ผู้หญิงต้องอาศัยกลยุทธ์หลากหลายเพื่อความอยู่รอด ปะทะกับความรัฐสมัยใหม่ของรัฐ โดยรัฐเข้ามาจัดการทรัพยากร ผู้หญิงไม่สามารถใช้ศาสตร์ความอยู่รอดเข้ามาจัดการทรัพยากรได้ เพราะอำนาจและความรู้ของรัฐที่สร้างเขื่อนนำมาซึ่งการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์

ขณะที่ผู้หญิงต้องเผชิญกับความไม่รู้วิทยาศาสตร์ ความรู้ของรัฐ และต่อสู้กับปิตาธิปไตย เป็นความท้าทายของผู้หญิงในการต่อสู้และช่วงชิง ซึ่งความรู้ของผู้หญิงถูกจำกัดภายใต้บทบาทหน้าที่ที่ต้องดูแลครอบครัว การออกไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่น้ำลึกไกลๆ การออกไปข้างนอกเพื่อหาความรู้ใหม่จึงถูกจำกัดเป็นวงแคบจากระบบปิตาธิปไตย เมื่อเปรียบเทียบกับสำนักของผู้ชายที่ถูกสร้างให้มีบทบาทในพื้นที่สาธารณะ มีความเป็นผู้นำ มีความแข็งแกร่งสามารถใช้เครื่องมือประมงขนาดใหญ่ สามารถนำอาหารและรายได้มาสู่ครอบครัว สิ่งเหล่านี้ถูกให้คุณค่าและมีมูลค่าทางเศรษฐกิจ กล่าวได้ว่าสำนักเช่นนี้เป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมที่ตอกย้ำให้สำนักของผู้หญิงรู้สึกว่าคุณอ่อนโยน นุ่มนวล และไม่สามารถใช้เครื่องมือประมงอย่างผู้ชายได้ แต่ผู้หญิงต้องพบข้อจำกัดในเรื่องการส่งต่อความรู้ภายใต้ปิตาธิปไตย เนื่องจากในระดับครัวเรือนและชุมชน ผู้หญิงยังคงต้องรับภาระงานในฐานะที่เป็นทั้งแม่ ภรรยา และลูกสาว ซึ่งยังทำหน้าที่ที่สังคมวัฒนธรรมมีความคาดหวังภายใต้สังคมแบบปิตาธิปไตย จึงเป็นข้อจำกัดของผู้หญิง

#### 4. มองผู้หญิงผ่านเพศภาวะและสตรีนิยมในเวทีวิชาการเมือง

งานศึกษานี้เน้นประเด็นการทำประมงพื้นบ้านและนำแนวคิดเรื่องเพศภาวะ (gender) มาเป็นกรอบในการวิเคราะห์ เพื่อให้เข้าใจถึงจุดเริ่มต้นของแนวคิดนี้ ดวงหทัย บูรณเจริญกิจ (2560) กล่าวถึงความสัมพันธ์ของเพศสถานะ เป็นความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างผู้หญิงและผู้ชาย ที่มุ่งเน้นไปที่ความเชื่อมโยงของชีวิตผู้หญิงและผู้ชายกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมอื่นๆ เช่น สถานภาพทางสังคม อายุ ประสบการณ์ ในบางสังคมมีความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ไม่เท่าเทียมในด้านสังคม วัฒนธรรม การเมือง เช่น กฎเกณฑ์ทาง

วัฒนธรรมไม่อนุญาตให้ผู้หญิงที่มีครอบครัวออกไปทำงานในพื้นที่ไกลๆ ต้องทำงานภายในบ้านภายใต้กรอบแนวคิดการเป็นผู้หญิงที่ดี คือ การเป็นแม่ศรีเรือนซึ่งอาจทำให้ผู้หญิงเสียเปรียบในด้านเศรษฐกิจและการเข้าไปมีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการเมือง

นอกจากนั้น โครงสร้างทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง ล้วนส่งผลต่อความสัมพันธ์ทางอำนาจของเพศสภาวะ คือ สถานะของผู้หญิงและผู้ชายอาจได้รับอิทธิพลมาจากรายได้ที่หาเอง เช่น ผู้มีรายได้มากกว่าหรือผู้ที่มีอำนาจจัดการการเงินในครอบครัวจะมีสิทธิในการตัดสินใจ และอำนาจของผู้หญิงผู้หนึ่งอาจขึ้นอยู่กับว่าพวกเขาอาศัยอยู่ในบ้านของฝ่ายใด และผู้ใดเป็นผู้ควบคุมทรัพยากรหรือการเป็นเจ้าของที่ดิน สะท้อนให้เห็นถึงอำนาจทับซ้อนซึ่งเป็นแนวคิดที่ว่าด้วยการซ้อนทับทางอัตลักษณ์ เช่น อายุ เพศ สถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ รวมถึงความรู้สึกนึกคิด จุดเริ่มต้นของแนวคิดนี้มาจากความไม่เท่าเทียมอำนาจ ความสัมพันธ์ และความซับซ้อนระหว่างเพศ มีลักษณะการแบ่งงานกันทำตามเพศของแรงงาน รวมถึงข้อจำกัดต่างๆ โดยเฉพาะพฤติกรรมของผู้หญิง แต่ยังคงมีโอกาสและความท้าทายที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงได้

ดังนั้น จากกรณีศึกษา สตรีนิคมนิเวศวิทยาการเมือง เชื้อน ผู้หญิง และภูมินิเวศป่าบุงป่าทามในลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง เห็นว่าก่อนการสร้างเชื้อน ผู้หญิงสามารถเข้าไปทำการประมงในพื้นที่แหล่งน้ำซึ่งเป็นพื้นที่น้ำตื้นที่กระจายอยู่ในพื้นที่ป่าบุงป่าทาม ในช่วงหลัง 2536 เริ่มมาเกิดปัญหาน้ำท่วมเป็นบริเวณกว้างและลึกขึ้น ทำให้ผู้หญิงที่เคยใช้ประโยชน์ในพื้นที่น้ำตื้นรวมถึงหากินในป่าบุงป่าทามได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง ขณะที่ผู้หญิงบางคนที่มีสามีและมีทุน สามารถตั้งรับและปรับตัวได้เร็ว แต่ผู้หญิงที่มีฐานะยากจนต่างเผชิญกับปัญหาที่แตกต่างกัน สอดคล้องกับ กนกรวรรณ มะโนรมย์ (2560) ซึ่งชี้ให้เห็นว่าผู้หญิงลาวในพื้นที่ลุ่มน้ำเซียงไฟที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนน้ำเทิน 2 ที่มีความแตกต่างในฐานะทางเศรษฐกิจภายในกลุ่มลาวลุ่มและกลุ่มลาวชนพื้นเมือง นำมาสู่การแสดงออกทางความรู้สึก ความเครียด ความวิตกกังวลต่อความเป็นอยู่ของครอบครัวที่มีสถานะที่แตกต่างกันต่อการได้รับผลกระทบจากเขื่อนน้ำเทิน 2

## บทสรุป

จากสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ ส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้หญิง ทั้งในเรื่องของการปรับเปลี่ยนเครื่องมือ อุปกรณ์ และขั้นตอนมากขึ้น ผู้หญิงมีบทบาทหน้าที่นอกบ้านเพิ่มขึ้น แต่ภาระและความรับผิดชอบภายในบ้านไม่ได้ลดหย่อนลง เห็นได้จากกิจวัตรประจำวันของผู้หญิงต้องเป็นทั้งแม่ ภรรยา ลูกสาว แรงงาน หออาหาร จัดกิจกรรมทาง

ความเชื่อ และเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวปกป้องสิ่งแวดล้อม สะท้อนว่าการเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อม ระบบเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยที่ผลักดันให้ผู้หญิงเข้าร่วมทางการเมืองและรักษาบรรทัดฐานของชุมชนในการรับผิดชอบครัวเรือน ผู้หญิงจึงมีความทุกข์มากกว่าความสุขและอึดอัดตึงเครียดกับสถานะและบทบาทของตัวเอง

อย่างไรก็ตาม การที่ผู้หญิงเข้ามามีบทบาททางการเมืองได้ทำให้ผู้หญิงจำนวนไม่น้อยมีอำนาจการต่อรอง สิ่งนี้บดบังการตั้งข้อถกเถียงและตอกย้ำถึงความสัมพันธ์ระหว่างเพศสภาพภายใต้ความเหลื่อมล้ำทางสังคม ระบบปิตาธิปไตย และโครงสร้างเศรษฐกิจ ด้วยการให้คุณค่างานในบ้านที่ไม่มีค่าจ้างและงานนอกบ้านที่มีค่าจ้างต่างกัน ภาพของการเข้ามามีบทบาท มีส่วนร่วมของผู้หญิงถูกกำกับอยู่ภายใต้ระบบทุนเสรีนิยม ที่ได้นำพาผู้หญิงออกจากครัวเรือนบางช่วงเวลาเพื่อสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ ผู้หญิงจึงเป็นผู้แบกรับภาระเศรษฐกิจของครัวเรือนและงานในบ้าน ความคาดหวังของสังคมยังผูกผู้หญิงไว้กับความรับผิดชอบในการดูแลความเป็นอยู่ของสมาชิกในครอบครัว ผูกติดอยู่กับการเป็นแม่ ภรรยา และลูกสาว สอดคล้องกับ ดวงหทัย บูรณเจริญกิจ (2560) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ผู้หญิงไทยกำลังเผชิญกับความท้าทายกับความขัดแย้งทางการเมืองและทรัพยากรสิ่งแวดล้อมที่มีความซับซ้อน และการตระหนักถึงความเชื่อมโยงกันของปัญหา ที่ทำให้ผู้หญิงต้องรับภาระการดูแลสมาชิกของสังคม อันเกิดจากความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างเพศที่ไม่เท่าเทียมที่มาบรรจบกับความเหลื่อมล้ำทางอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง

## บรรณานุกรม

- กนกวรรณ มะโนรมย์. (2560). ผู้หญิงลาวในลุ่มน้ำเซบั้งไฟ ความเป็นชนพื้นเมือง การทับซ้อนของพหุอัตลักษณ์ ภูมิศาสตร์อารมณ์และผลกระทบจากการสร้างเขื่อนน้ำเทิน 2. *วารสารสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร*, 13(2), 1-45.
- กนกวรรณ มะโนรมย์ และ พงษ์เทพ บุญกล้า. (2564). รายงานการประเมินด้านสังคมระดับสมบูรณ์ แผนงานการชดเชยสูญเสียรายได้จากการประกอบอาชีพและการใช้ประโยชน์จากป่าปุงป่าทาม กรณีเขื่อนราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ. กรมชลประทาน.
- ดวงหทัย บุรณเจริญกิจ. (2560). แนวคิดสตรีนิยมและขบวนการทางสังคมของผู้หญิงในประเทศไทย: วิเคราะห์ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ข้อถกเถียงและยุทธศาสตร์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิฟรีดริช เอแบร์ท.
- ธเนศ ยุคันตวนิชชัย. (2561). ผู้นำสตรีกับสตรีนิยม. *วารสารนักบริหาร*, 38(2), 49-58.
- นิตยา โพธิ์นอก. เอกสารรายงาน หน้าที่ 14 การวิเคราะห์การเมืองตามแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง.
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, สืบค้น 30 พฤษภาคม 2564 จากเว็บไซต์ <https://www.stou.ac.th/Schoolnew/polsci/UploadedFile/81713-14.pdf>.
- นุชารัตน์ มุงคุณ และอรทัย เพ็ญยุระ. (2564). ผู้หญิงกับธรรมชาติในนวนิยายไทยร่วมสมัย มุมมองสตรีนิยมเชิงนิเวศ. *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยวิทยาเชิงพุทธ*, 6(2), 275-288.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. (2552). นิเวศและเพศภาวะ กับเสียงที่เงียบหายในสตรีนิยมและขบวนการสิ่งแวดล้อมไทย. *จุดยืน: วารสารสตรีนิยมไทย*, 3, 3-28.
- พัชรินทร์ ลาภานันท์. (2541). *จากผ้าทอย้อมสีธรรมชาติถึงการเคลื่อนไหวเพื่อการอนุรักษ์ป่าไม้: ผู้หญิงอีสานกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ*. ใน ผู้หญิงอีสาน: ทางเลือก ศักยภาพและแนวทางการพัฒนา. ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยของแก่น.
- พงษ์เทพ บุญกล้า. (2563). “แตกบ้านแตกเมือง”: โลกทัศน์ของคนลุ่มแม่น้ำมุนต์สถานการณ์วิกฤต.
- COVID-19 โรคเปลี่ยนคน คนเปลี่ยนโลก' 63 Series, สืบค้น 15 มิถุนายน 2564 จากเว็บไซต์ <https://www.sac.or.th/main/th/article/detail/177>
- ระวีนันท์ ยิ้มแก้ว และกุลชัย กุลตวนิช. (2562). แบบจำลองทัศนศึกษาเสมือนจริงสามมิติ

- โคกหนองนาโมเดลสำหรับพื้นที่ราบลุ่ม. *วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยรัตนบัณฑิต*, 14(1), 68-81.
- ราณี หัสสร้างสี. (2561). *สตรีนิยม (Ecofeminism) กับความเคลื่อนไหวในสังคมไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: บริษัท ณิชชาวัฒน์ จำกัด.
- วรรณภา วงษ์พินิจ. (2561). *เพศสถานะกับพลวัตความรู้ประมงในแม่น้ำมูล* (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). สาขาวิชาภูมิภาคน้ำโขงศึกษา, มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- ศิริพร โคตะวินท์. (2543). *ผู้หญิงในขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ กรณีศึกษาฝ่ายราชินีไศล: หมู่บ้านแม่ภูม่น้อย 2 และ 3* (วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพมหานคร.
- สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2552). การศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราชินีไศลและการแก้ไขผลกระทบอย่างยั่งยืน. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- .สดีใส สร้างไสรก. (2554). การเลี้ยงควายในพื้นที่ทามจากยุคนายฮ้อยทมิฬสู่ยุคการสร้างเขื่อนราชินีไศล.
- ในสนั่น ชูสกุล (บก.) *ป่าทาม ป่าไทย* (น.128). สุรินทร์: โครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล. อรอนงค์ โฆษิตพิพัฒน์. (2562). แนวคิดสตรีนิยม: การสื่อสารเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของสตรีในการพัฒนาท้องถิ่น. *วารสารราชภัฏสุราษฎร์ธานี*, 7(1), 1-18.
- ไอยรา สงฆะ. (2553). *ปฏิบัติการอารยะขัดขืนของขบวนการต่อต้านเขื่อนราชินีไศล*. (วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร.
- Bryant, R. L. (1992). Political ecology: An emerging research agenda in Third world studies. *Political Geographies*, 11, 2-36.
- Robbins, P. (2012). *Political ecology: A critical introduction*. 2nd Edition. New York: John Wiley & Sons.

